

ФЕДІР ДУДКО

МОЯ МОЛОДІСТЬ

Н ю Й о р к — 1965

М О Я   М О Л О Д І С Т Ь
(СТОРІНКИ З АВТОБІОГРАФІЇ)

THEODORE DUDKO

MY YOUTH

THIS BOOK WAS FINANCED BY THE AUTHOR'S FAMILY

NEW YORK

1965

JERSEY CITY

ФЕДІР ДУДКО

МОЯ МОЛОДІСТЬ

ВИДАНО КОШТОМ РОДИНИ АВТОРА

НЮ ЙОРК

1965

ДЖЕРЗІ СІТІ

**УСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ
ВІДБИТКА З ЩОДЕННИКА „СВОБОДА” З 1964 РОКУ**

Printed in U.S.A.

SVOBODA — 81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

Федір Дудко

ФЕДІР ДУДКО

(1885 — 1962)

„Свобода” в числі з 2-го березня 1962-го року на першій сторінці принесла таку вістку: „Нью Йорк. — В четвер 1-го березня 1962 о год. 5:30 ранку помер тут на 77-му році життя у шпиталі по короткій і важкій недузі внаслідок удару серця видатний український прозаїк, автор багатьох повістей й оповідань Федір Дудко”.

Перед нами новий твір Покійного, друкований у „Свободі”, починаючи з 16-го липня 1964 року, який оце виходить окремою книжкою під заголовком „Моя молодість” (Сторінки з автобіографії).

Українці нерado беруться писати спогади, і тому деякі сторінки нашої історії насвітлені невірно, бо чужинці в своїх спогадах фальшиво оцінювали наше минуле, дивлячися на нього зі становища Москви або Варшави. Не мав охоти писати про себе і Федір Дудко, який у вступі до своєї автобіографії написав:

„Вже добрий десяток років Володимир Дорошенко напав мене, щоб я засів за писання свого життєпису. Я все відмовлявся. Писати про себе не належить, уважав я, до приємних, а я й додав іще — й до зовсім пристійних речей.

А оце, телефонуючи цими днями до мене з Філядельфії, В. Дорошенко сказав:

— Як, ви ще й досі не засіли до писання автобіографії? Фе! А як би цікаво було довідатись читачеві, особливо ж майбутньому історикові, як то ви, приїхавши на студії до Москви „общеросом”, вернулися по трьох роках звідти на Украй-

ну, як свідомий українець! Пригадуєте, як колись ви розповідали мені про це?

Ці постійні Дорошенкові підштурхування мене, особливо ж остання його заввага, що деякі моменти з мого життя могли бути цікавими для майбутнього історика, примусили мене призадуматися над цією справою. Думав я, думав та врешті й надумався засісти таки за писання своєї автобіографії.

Отож починаю.

Року Божого 1957, грудень”.

На жаль, оця автобіографія вривається в дуже цікавому місці, бо автор не встиг її закінчити внаслідок недуги*.

В 1937 році в Бібліотеці „Діла” вийшла була книжка Ф. Дудка „Дівчата очайдушних днів”. І тоді М. Струтинська писала з приводу її появи: „Читачі допитуються, коли з’явиться дальша частина повістєвого циклу „Квіти і кров”, „Чорторий” і „Прірва”, бо хочуть знати кінець цікавої інтриги”. Читач „Моєї молодости”, мабуть, ще більше заінтригований долею автора, коли дочитує останні її рядки про те, що автор „попрощався з своїми приятелями й наступного дня, не заглядаючи до гімназії, покинув Новгород Сіверський”. Редакція заявила, що „на цьому уривається автобіографія покійного Ф. Дудка”.

З надрукованої частини автобіографії виходить, що Ф. Дудко не був таким „общеросом”, як про нього писав В. Дорошенко. Українська стихія в його родині ніколи не зникала, і молодий Федір відчував, що гетьманська столиця Батурин і Мазепа — це щось близьке йому, тому обурювався на те, що Москва дозволяла на те, щоб руйнувалися українські історичні пам’ятки.

Немає потреби переповідати історію тієї частини письменницького життя, яку він так барвисто сам описав. Згадаємо коротко про його дальше життя на основі статті В. Дорошенка, надрукованої в „Києві” (Філадельфія, 1962, ч. 4, стор. 15-20).

---

* Покійний Ф. Дудко залишив закінчені спогади про свій побут на Волині під час другої світової війни, які чекають на видавця. Вони зберігаються в дружини Покійного пані Любови Дудко.

Залишивши 8-му класу гімназії в Новгороді Сіверському, Федір Дудко виїхав до Москви, де студіював на курсах журналістики в університеті в роках 1904, 1905 і 1906. Він пам'ятав похвалу гімназійного вчителя в глухівській гімназії відомого українського етнографа Малинки, який передбачав на основі добре написаної шкільної задачі, що з. Ф. Дудка „буде письменник”.

В Москві Ф. Дудко почав друкувати свої оповідання в щоденнику „Свечеч” і став співробітником тієї газети. Коли ж уряд припинив був цю газету, Ф. Дудко в 1907 році виїхав до Києва, де студіював у відділі архітектури політехнічного інституту і дописував до київської „Ради”. Під час війни працював в „Союзі Городів”, бо до війська його не взяли із-за слабого зору. І за Центральної Ради працював у Києві, і коли Муравйов захопив Київ, щасливо вдалося йому сховатися від жорсткої ЧЕКА. За української влади працював у Міністерстві Земельних Справ і був співробітником щоденника „Відродження”. З міністерством залишив столицю України в 1919 році і в 1922 році опинився аж у Львові, перебувши всі етапи побуту уряду УНР з Тарновом включно.

У Львові важко жилося родині письменника, який працював як міг, щоб заробити на життя. Деякий час працював у бібліотеці Наукового Товариства, а пізніше в щоденнику „Новий Час”. Коли ж Львів „визволили” московські війська на початку другої світової війни, родина Дудків мусіла втікати зі Львова, як колись втікала з Києва від банд Муравйова.

Другу війну пережив Ф. Дудко в таких умовах, що не сприяли письменницькій праці. Покинувши в 1939 Львів, жив в 1940 р. в Люблині, в 1941 в Кракові, працюючи в „Краківських Вістях”, пізніше на Волині, редагуючи аж дві газети, одну в Бересті, а другу в Пінську. Гестапо заарештувало його за зв'язки з повстанцями і Ф. Дудко пересидів п'ять місяців у тюрмі в Бересті. В 1944 р. був у Львові, а звідтам виїхав до Кракова, звідки треба було втікати до Німеччини, з якої в 1949 році виїхала ціла родина письменника до ЗДА, де в Нью Йорку письменник закінчив своє життя, що в більшості років пройшло на скитанні, здалеку від тієї Десни на

Чернігівщині, яку він із такою любов'ю згадує в своїх спогадах про свою молодість.

Ми вже згадували про початок письменницької праці Федора Дудка. Найширшу літературну діяльність розгорнув письменник у Львові в 1922-1939 роках.

Ф. Дудко є автором численних оповідань та кількох повістей, які він деколи звав романами. Збірка оповідань: „Краса життя”, Львів, Видавництво „Русалка”, 1922; „Глум”, Львів, 1925, Видавництво „Червона Калина”; „Дівчата очайдушних днів”, Львів „Діло”, 1937; перевидано в Авгсбургу, 1948, ст. 134, обкладинка роботи С. Бабулевича. За Українською Енциклопедією і В. Дорошенком подаємо заголовки ще таких творів Ф. Дудка, яких тут ми не могли бачити: „В заграві”, „Квіти і кров”, „На згарищах”, „Прірва”, „Чорторий”. Історичне оповідання про княжну Анну Ярославну — французьку королеву під заг. „Стрибожа внука” перевидано в Німеччині, Авгсбург, 1948, ст. 88, обкладинка роботи С. Бабулевича. (Написане це оповідання, з часів великого князя Ярослава Мудрого, у Львові, 1935 року).

Треба підкреслити, що Федір Дудко є автором великої історичної повісті про гетьмана Івана Мазепу. Про місцевості, зв'язані з життям цього великого гетьмана, згадує письменник у своїх спогадах, що в цій книжці, і підкреслює, як Москва старалася нищити всякі історичні українські пам'ятники, щоб убити в українському народі українську традицію та зробити з нього звеличника свого поневолювача — Москви.

Історична повість Ф. Дудка „Великий Гетьман”, хоч із неї появилася тільки перша частина, витримала три видання. Дудко, як і Шевченко, не брався за сюжет із Б. Хмельницьким, тільки звеличував гетьмана І. Мазепу, який почав боротьбу проти Москви, побачивши добре, до чого веде нещасний Переяслав.

Володимир Дорошенко пише про цю повість таке:

„Автор задумав написати цю повість в чотирьох частинах, але друком вийшла тільки перша частина. Приготована до друку друга частина загинула в часі останньої війни, з неї збереглися тільки уривки, які Покійний надрукував згодом у журналі „Київ” (1951, чч. 1-3) під заголовком „В гостях у Кримського хана”. Повість „Великий Гетьман” мала

складатися з чотирьох частин: в першій змалював він життя в гетьманській резиденції, у другій хотів змалювати життя й побут полковницької й сотенної старшини, в третій побут козацтва й „посполитих” на тлі тодішнього законодавства і звичаїв, а у четвертій життя Запоріжжя”.

Велика шкода, що ця, так широко задумана Дудком повість про Мазепу не появилася в цілості друком. Автор, як про це згадуємо нижче, вмів малювати історичне середовище, він розумів роллю Мазепи в українській історії і був би дав високомистецький твір.

Відома письменниця Галина Журба писала 30 років тому про Дудкові твори, що вони „ставлять письменника в ряди визначних белетристів нашої доби. Влучна спостережливість, місцями блискуча форма, вміння володіти діалогом, втримати його в рамках поміркованості і взагалі почуття міри — річ дуже важна для белетриста. Це цінності, якими володів Дудко вповні... Його повісті, яскраві картини — фотографії з життя, що пересовуються перед нами, як на кіно-екрані” (Календар-альманах „Дніпро” на 1937 рік, Львів, 1936, стор. 128).

Автор докладно вивчає добу, з якої пише літературний твір з історичними особами як героями. Це найкраще бачимо в його історичному оповіданні „Стрибожа внука”, в якому знаходимо стільки історичних пояснень під текстом, скільки сторінок має ціла книжка. Ці пояснення свідчать про те, що автор старався вивчити добу, щоб її оживити мистецьким словом. Провідна думка цього оповідання вкладає в уста митрополита Іларіона, який повчає княжну Ярославну, яка покидає не тільки рідний край, але й свого милого, бо мусить для добра своєї батьківщини стати французькою королевою.

— Дитино моя! — сказав він тихо. — Тяжко мені говорити з тобою про те, що ти зараз почувеш від мене, але я пообіцяв по виїзді з Києва це тобі переказати. Той, кого з болем у серці ти залишаєш тут, доручив мені повідомити тебе, що сьогодні ввечері він одягає на себе чернечі ризи й усе життя своє присвячує тяжким подвигам у далекій пустинній обителі. Він добре письменний і в мудрих книгах учений чоловік і вже від завтра починає в своїй келії новий літопис Землі Руської. Просив він мене переказати це тобі і благав

тебе назавжди його забути. Благословляє він дороги твої, дитино моя, і ще про одну річ просив нагадати тобі: про те, що добро і велич держави вимагають від людей іноді дуже болючих, але konieczних жертв”.

Оце державницьке становище обороняє Ф. Дудко і в інших своїх творах. Герой оповідання „Вистріл” заявляє графові, що він не „гетьманець, хоч і служить в гетьмана. Служу я не йому, а державі, не зважаючи на те, яку форму ладу і правління вона має”.

Автор починає перше оповідання „Над Дніпром” в збірці „Дівчата очайдушних днів” такими словами:

„Роки мого життя — як розпатлані хмари в осінньому небі. Біжать у холодну безвість і все далі відносять мене від соняшних днів колишнього пережитого.

Не знаю — може тільки через похмурість теперішнього видаються мені дні минулого такими ясними і може там нічого яскравого ніколи й не було. Може. Але я ввесь лину думкою до нього і, як мрію, дорогу мрію, ношу в своїй душі бажання пережити один хоч би день із тої низки колишніх соняшних казок, що променистою ясністю дивляться ззаду на мене.

Один хоч би день”.

А ті „дні минулого” — це не була сама соняшна молодість, це були і ті дні боротьби, коли лилася кров в боротьбі з ворогами України, коли свистали кулі по вулицях Києва, коли треба було підкладати бомби під мости, і коли треба було перемогти комуністичну залогоу на кораблі, яка везла на розстріл українських повстанців.

Так, один хоч би день!

М. Островерха в посмертній згадці про Ф. Дудка написав, як письменник тужив за батьківщиною. Сидячи над Прутом коло вілли письменників і журналістів в Камені Довбуша, Дудко казав.

— Знаєш, Михайле, а все таки... хотілося іще... хоч оком глянути... Там моя рідна Сосниця, де я родився, Десна, над якою й на якій я моє дитинство провів... Там і Котоп, і... словом: Чернігівщина!” („Свобода”, 8-го березня, 1962).

Це було перед початком другої світової війни. Треба було йти на захід, не схід. Та рідна земля була в серці пись-

менника, який носив її в своїй душі до останнього свого віддиху.

Ту любов до Батьківщини знайде читач в творах Федора Дудка, які в цілості, як ми бачили, на першому місці турбуються тим, щоб, як казав митрополит Іларіон, „добро і велич своїй держави” не мали жадної шкоди.

Лука Луців

ПРИЙШОВ на світ я на Чернігівщині в козацькому селі Шабалинові сосницького повіту. Сталося це 24-го квітня (за старим стилем) 1885 року, 13 днів після того, як застрілився з невідомих причин молодший батьків брат, мій, значить, дядько, Федір, у місті Глухові, де кінчав учительський інститут. На спомин про трагічну долю дядька мені й дали його ім'я. Мама моя, як згодом довідався я, дуже противилася тому, бо мала великий страх перед зловіщою тринадцяткою, що відділювала початок мого життя від кінця життя дядька Федора. Проте, як бачимо, мамині страхи не виправдалися: сідаю за писання цих рядків на 73-му році свого життя.

Згадавши про трагічну долю дядька Федора, не можу обійти мовчанкою деякі цікаві моменти з історії свого роду.

Основоположником роду Дудків був мій прапрадід, запорозький козак Степан Карпенко. Коли москалі розгромили Січ, деяким спритнішим запорожцям пощастило висмикнутися з московських лабет і втекти. До цих щасливців належав і Степан Карпенко. Він причвалав до села Кудрівки на Чернігівщині, осів там і оженився.

Син його Федір, мій, значиться, прадід (чи був один лише в батька — не знаю), переселився з Кудрівки до міста Сосниці й заکлав там при величезному ярмарковому майдані свою садибу з широким садом, в якій пізніше, за моїх дитячих часів, містився сосницький міський громадський клуб. Федір Карпенко грав на клярнеті й частенько вечорами пересиджував на ганку свого дому, вигрававочи різні пісні, що луною розлягалися в густих зарослях саду. Людська громада, яка ніколи на Україні не називає людей їхнім правдивим, „пашпортовим” прізвиськом, а лише „по-вуличному”, прозва-

ла Федора Карпенка за це Дудкою чи Дудком. Так ця кличка присохла на ньому й попала на сторінки людського офіційного перепису, що його десь на початку 19-го віку переводив на Україні московський уряд. На Чернігівщині, пригадую собі, майже всі мали „вуличні” прізвиська. Мого, наприклад, діда по матері Прокопенка ніхто на селі, де він жив, навіть найближчі сусіди, під цим правдивим прізвиськом зовсім не знали. Як син Якова, дістав він кличку Яковенко і, як Яковенка, знало його все село. Таким чином утворилося багато подвійних українських прізвиськ. Прожив Федір Дудко-Карпенко на світі 120 років.

Син його Тодось (чи був один у родині — також не знаю) — мій дід по батькові — чомусь не злюбив Сосниці, продав батьківську садибу, купив собі кілька соток десятин землі біля Сосниці на правому, високому березі ріки Десни й заклав там хутір. Господарка в діда була велика: кілька десятків коней, п'ятдесят пар волів для праці на землі, отари овець і корів, велика пасіка і т.д.

Як із чародійної торби, сипалися в діда одна дитина за другою. Що-півтора, що-два роки — і в домі справлялися чергові хрестини. Повітря було здорове, харч — найздоровіший, умови життя найвигідніші, і діти росли, як молоді дуби, міцні та здорові. Менші діти підростали, старші женилися або виходили заміж і покидали хутір, переходячи на власну господарку. Тим-то на хуторі ніколи не було перелюднення, і дідові доводилося завжди наймати для допомоги в господарстві челядь.

Минуло якихсь 35 років і в діда було вже 16-теро дітей. Але бабця несподівано захворіла й по кількох тижнях лежання в постелі померла.

Зажурився дід, залишившись сам із кількома малюками та підростками, яким ніхто не міг дати належної опіки. Попалась на око йому молода дівчина з поблизьких околиць і дід із нею оженився. Ця друга по батькові моя бабця була така молоденька, що в порівнянні до своїх старших замужніх „прибраних” донь виглядала, оповідали, як їхня доня.

І знову сипалися, як із чарівної торби, діти. Мав їх дід від другого свого подружжя 8-mero, а всього, значить, разом із попередніми, аж 24-веро. Цікаво, що 24-та дитина (згаду-

ваний уже мій дядько Федір) народився на 77-му році дідового життя.

Дід був людиною дуже міцного здоров'я і, як оповідав мій батько, ніколи не хворів. Цього мало: він зовсім не хотів вірити в існування якихось хворіб на світі. У бабці, наприклад, іноді боліли зуби. Ніяких зубних лікарів у тих часах на Україні не було й хворим допомагали знахарі. Вони давали від болю зубів якісь полокання, а в разі потреби рвали зуби чи пняки обценьками. Дід чув бабчині охкання і ойкання, знижував недовірливо плечима й говорив:

— Зуби болять! Диво дивне! Так як це, скажіть мені на милість божеську, людоньки добрі, може кістка боліти?

Дід прожив 96 років і, як оповідав батько, до кінця життя зберіг усі свої зуби, якими свobodно лускав лісові горіхи.

Сосниця, хоч і була повітовим містом, не мала, крім початкової, жадних інших шкіл. А дід хотів, бодай наймолодшим своїм дітям, дати сяку-таку освіту. Довелося йому розвозити дітей до інших міст, де були школи з інтернатами. Такими школами були в тих часах учительські семінарії. Знаю, що таку школу закінчив мій батько, закінчив батьків молодший брат Федір, який потім учився в учительському інституті в Глухові, та 22-га в родині дитина — моя тітка Олександра, яка була вчителькою в моєму рідному селі Шабалинові, де й вийшла заміж за свого колегу-вчителя Якимовського.

З батьківських оповідань знаю, що Спас був храмовим святом на дідовому хуторі й що на це свято з'їздився до нього весь Дудчин рід. Після Служби Божої у найближчому від хутора селі Пекареві весь цей рід, що з кожним роком збільшувався і врешті розрісся до пару соток осіб з гаком, збирався в дідовому домі. Але тому, що в 4-х його покоях із кухнею годі було всіх примістити, розставлялися зранку в саду столи буквою „П”, щоб можна було засідати за них з обох боків, застелювалися десятками вишиваних скатертин, заставлялися посудом із різною сніддю й питвом і весь рід засідав за святочну трапезу.

Батько розповідав, що в часах, коли він кінчав свою семінарію, усі його старші брати й сестри були вже поженені. Близчих до нього віком сестер і братів він пізнавав з об-

лич і навіть знав по іменах. Але із старшими була тяжча справа.

— Знав, — оповідав батько, — що то був брат, а то сестра, але як їх по іменах було звати — святий Бог знав.

Але ж кожен із братів і кожна з сестер мали ще своїх жінок і своїх чоловіків, мали по кількоро дітей, а у найстарших були вже й внуки.

— Підбігає бувало, — весело розповідає батько, — гарненька якась дівчина до тебе, обіймає, цілує. Своя, значить! Хм, але чия саме — вгадуй!

Помер мій дід, як я вже згадував, на 96-му році життя, але помер не своєю смертю: його прибили вночі злодії.

Коло дідового хутора позакладали згодом свої хутори старші його сини й усе це поселення дістало назву Дудчих хуторів.

Але повертаюсь до згаданого на початку рідного мого села Шабалинова.

Було це дуже велике козацьке село з двома церквами. За старих гетьманських часів було воно резиденцією старшинської команди шабалинівської козацької сотні. А свою назву, як розповідав батько, дістало це село ніби тому, що перші його поселенці після одної невдалої спроби наловити линів у старому руслі ріки Десни, або в так званому Десниці, що перебігало луками коло села, безнадійно заповіли:

— Шабаш ловити линів!

Звідси ніби-то й постало: Шабаш-линів. Малоправдолюбне, але прийняте людьми за правдиве, походження назви села.

Козаки на селі складали майже третину населення. Дві третини були селяни, або, як звали їх з-московського, „крестьяне”. Козаки, в порівнянні до селян, були багатіями. Вони творили на Чернігівщині й на Полтавщині навіть за царських часів аж до появи большевиків окремий суспільний стан так званих „малоросійських козаков”, які були нащадками колишнього реєстрового козацтва. Цей стан мав свої особливості і деякі привілеї. Наприклад, у правних і судових справах козаків обов’язував не „Суд законів Російської Імперії”, як усіх інших громадян, а стародавній Литовський Статут. Згідно з цим Статутом, якщо козак женився з дівчиною іншого суспільного стану: з міщанкою, дворянкою,

„Громадянкою” чи „крістьянкою”, то по шлюбi вона вписувалася до козацького компуту. Але коли козачка виходила заміж за чоловіка іншого стану, то з козацького компуту її виключали, а приписували до стану її чоловіка. Козаки мали право купувати землю від кого завгодно, але продавати могли лише козакові. Через це кількість козацької землі ніколи не зменшувалась, — навпаки, з часом усе зростала. Це було великим козацьким привілеєм. Усе це з приходом большевиків було скасоване: козацький стан знищений, козацька земля відібрана, а козаки, як „куркулі”, були розкуркулені й позасилані до далеких сибірських „мест отчужденія”.

Козаки, як і селяни, одягались однаково в національні українські строї, але козака чи козачку відразу можна було відрізнити по кращій якості матеріалу одягів та по багатшому їх виправленню. Добре пригадую собі козацькі жупани, чемерки та свити, не говорячи вже про широкі, „як море”, шаравари.

Селянські хати в Шабалинові, завжди чистенько побілені, як, врешті, скрізь на Україні, ставилися побіч вулиці або фронтом до неї, або, рідше, поперечною стіною. Як скрізь, вони були криті соломою і переділялися сіннями на дві половини.

Козацькі хати будувалися так само, але ніколи не ставилися при вулиці. Вони завжди стояли в глибині подвір'я, закриті від вулиці різними забудовами з брамою посеред них. Це будівництво хат на взір фортець увійшло в козаків у традицію і його можна було бачити скрізь на Чернігівщині, де тільки жили козаки.

Серед шабалинівських козаків було чимало чумаків, що ще так недавно відбували довгими валками свої рейди по сіль і по тарань „до Таврії”. Але, пригадую собі, було й у часах мого дитинства ще кілька старих довговусих чумаків, які не переставали кудись подорожувати своїми круторогими. Цих чумаків я бачив на власні очі з їхніми доповна навантаженими крамом мажами, який вони продавали по ярмарках або переїздом по селах; з їх широченними білими полотняними шараварами, що мотали довгою „матнею” майже при землі; з широкими солом'яними брилями на головах і з довжелезними пугами в руках, що гадюками волочилися за

ними по землі, а час-до-часу хлистка, мов стріл із пістоля, плескали, підганяючи волів, у повітрі.

Ношення будь-якої зброї без спеціального на це дозволу було за московського царату заборонене. Але всі козаки мали шаблі, які, як дорогу реліквію, переховували в себе з покоління в покоління. Ці шаблі відігравали велику роль у весільних козацьких звичаях. Пам'ятаю ці шаблі дуже добре, бо 3-літнім хлопчиком брав дуже близьку участь, як дружно, в одному козацькому весіллі, коли виходила заміж за козака моя няня Палажка. Але про це мова буде далі.

Батько мій перед тим, як оженився, був учителем народної школи в Шабалинові. Мешкав недалеко від школи в домі поповичів Кушніревських, що залишилися сиротами по смерті їх батька — священика в селі Шабалинові. Цей дім з усією садибою, посеред якої він стояв, батько від Кушніревських винаймав.

Дуже добре пам'ятаю не тільки всі закутки цього рідного мені дому, а й кожен кущик, кожне дерево, кожную стеблинку, що росли в просторій садибі. Дім стояв посеред саду далеко від вулиці, відділений від неї половиною саду і подвір'ям. Щоб дістатися до дому з вулиці, треба було зайти брамою на подвір'я, перейти його, переступити через перелаз у парканчику, що відділював подвір'я від саду і розчищеною доріжкою простувати до дому. Через це я ніколи майже не бачив вулиці й людей, а був у всіх порах року із своїм старшим на два роки від мене братом Віктором у полоні цього, хоч і просторого та милого, але з усіх боків відгородженого від Божого світу, саду.

Як далеко може сягати в початку особистого життя людська пам'ять? Мені часто доводилося чути від людей, немов би вони щось пам'ятали з своїх дитячих переживань, починаючи лише від чотирьох років життя. Щодо мене, то я прожив у рідному мені домі в Шабалинові лише чотири роки, але пам'ятаю виразно не тільки сам дім, а й чимало подій, що відбувались у ньому до мого виїзду 4-літнім хлоп'ям на постійне перебування до міста Сосниці. А людей, що жили чи час-до-часу бували в ньому, пам'ятаю так виразно, немов би бачив їх кілька тижнів тому.

Дуже добре пригадую собі з тих часів дороге мені обличчя та одяг моєї покійної мами й тата. Мама завжди мала

на собі довгу сукню, а на голові косинку. Без цієї косинки вона не показувалася на люди. Тато майже завжди носив чорний сурдут і мав неголену довгу бороду. Багато, пам'ятаю, кутив. Паліроси крутив сам із тютюну фірми Бурас, а пізніше Стамболі. Дрібнички, але як тримаються в пам'яті!

Добре пам'ятаю також свою няню Палажку. Це була старша віком, років під 50, або й поза 50, жінка, яка няньчила мене й доглядала старшого брата Віктора. Пам'ятаю її з дуже малих літ. Ніколи з моєї пам'яті не зітреться, наприклад, спогад про те, як я, сидячи на руках у Палажки, був чимось дуже розгніваний і почав бити її долонями по лиці. Палажка, діставши побої від того, кого найбільше любила на світі, почала плакати. Ніколи не забуду тих великих блискучих гарячих сліз, що почали капати з її очей. Ці сльози викликали в моїй душі такий глибокий жаль до неї, що я почав гаряче її обіймати, а Палажка від того заплакала ще гірше.

З людей, які часто бували в нашому домі, добре пам'ятаю „куму” Тетяну. Була гарна з обличчя, і статурна, але каліка з уродження на обидві ноги. Через це каліцтво ходила на гулях. Тетяна хрестила мого брата Віктора й тому мама й тато, а за ними й я з братом, називали її „кумою”. Тетяна була дуже доброю швачкою і її запрошували до всіх „панських” домів на селі обшивати пань і панночок, а цих домів було чимало: поміщика Івана Марковича, який мав величезний парк коло церкви з великим домом в глибині цього парку; другого поміщика також Марковича (не рідня першому), який мав також величезний сад із домом посеред нього (його називали на селі чомусь „Іглиця”); третього Марковича (не рідня першим двом), який також мав дуже простору садибу навпроти першого Марковича через дорогу; Ковалевських — дрібніших дворян, які також мали велику посілість коло Марковичів; генерала Н (прізвища вже не пригадую собі), що мав садибу з високим двоповерховим домом на виїзді з Шабалинова в бік села Спаського, та ще трьох чи чотирьох родич дрібнішої шляхти. Раз-у-раз по Тетяну присилали коней із того чи з іншого дому, де вона пересиджувала по два або й по три тижні, обшиваючи цілу родину (а в родині лише Марковича-Іглиці, наприклад, було аж 14-теро дітей!). Тетяна, буваючи серед „панів”, засвоїла собі правила „доброго

тону" й була завжди прошена до „панського столу", а не на кухню. Носила лише українські народні одяги й говорила лише по-українськи.

Два слова відносно говорення. В домах усіх згадуваних вище „панських" родин, що з діда-прадіда були старо-українськими козацькими родами, говорили по-московськи. Але як говорили? Вимовляли писане по-московськи фонетично. Отож слова московської мови, яка, як відомо, не має звука „г" латинське „h"), а лише „г" вимовляти не як „гусь", „граблі, гриб, лягушка, чево, каво" і т. д., а як: гусь, граблі, лягушка, чего, кого і т. д. Народні маси, або так званий „простой народ", говорили скрізь українською мовою, а інтелігенція — оцим огидливим жаргоном московської мови, який можна було чути не лише в домах української інтелігенції, а й у всіх офіційних та публічних установах України: в судах, школах, театрах, кляобах, церквах і т. д. Тато мій говорив цим страшним московським жаргоном, а мама іноді по-українськи, але частіше „дотримувала тону" і говорила „попанськи", тобто скривленою московщиною. Батько мій мав ім'я Степан, а мама — Євфросинія, але вони одно одного називали здрібно: Стьопа й Проня, хоч у народній мові існували дуже добрі зм'якшені форми цих імен: Стефко й Пріся (Пріська).

„Кума" Тетяна жила в свого рідного брата Степана Гайдая, який мав малого хлопчика Грицька. З цим Грицьком ми товаришували й частенько ходили в гості до „куми". Тетяна завжди охоче приймала мене з братом Віктором й обдаровувала нас різними ласощами.

Час-до-часу мене з Віктором водили в гості до священика нашої парафії о. Тарнопільського, який мав малих дітей. Інколи ми відвідували свою тітку Олександру, яку батько називав з-московського Сашею. Вона, як я вже згадував, учительовала в сільській школі разом із своїм чоловіком Якимовським і жила при школі. У Якимовських була маленька дівчинка моїх років Маруся, яку звали також з-московського „Манею", і з цією Манею ми бавилися.

Батько мій після того, як оженився, перестав учительувати в школі, а перейшов на суспільну роботу, як „гласний" земства. Частенько бував він у Марковичів, де пересиджував іноді до ранку, граючи в карти, до яких мав велику при-

страсть. Час-до-часу брав із собою у гості до них мене з Віктором. Там ми мали нагоду обсервувати пишну великопанську обстанову, а найбільше вражали мене розвішані в широких золочених рамах по стінах фамілійні портрети, на яких фігурували в різних московських військових одностроях предки Марковичевого роду. Найдальші з цих предків були в старо-козацьких жупанах із сивими, звислими наділі вусами.

Брали мене з Віктором іноді також до церкви. Було це для нас (бодай для мене) величезним святом. Я мав можливість бачити там людей, прислухуватися до їхньої мови, обсервувати їхні народні строї, подивляти високу трьохбанну чудового козацького стилю церкву із ступневим звуженням ярусів аж до самих копул, насолоджуватися прохолодою тінявих зелених дерев широкого церковного цвинтаря, а в середині церкви чути хоровий спів, нюхати запах смирини й ладану та розглядатися по стінах із наївним зображенням на них страхіть пекла й розкошів раю та суворих облич святих у довгих неукраїнських одягах.

Переходячи попри церкву, люди на Україні за здавна заведеним звичаєм хрестилися. Хрестився і я з Віктором. Пригадую собі, як одного разу якось я з нянею Палажкою і братом Віктором переходили кудись вулицею попри церкву. У нашому товаристві був також хлопчик-жидок Лейба Гушанський, син сільського крамаря, який іноді приходив до нас погратися. Ми коло церкви поскидали з голів шапки й перехрестилися. Те саме зробив, дивлячись на нас, і Лейба. Коли ми поверталися вулицею попри церкву назад, Лейба за нашим прикладом зробив це вдруге.

Відвідуючи часом Лейбу в його хаті, я був завжди дуже зацікавлений годинником, що висів на стіні в Гушанських. Наш годинник був круглий, не мав тягарів на ланцюгах і години лише видзвонював. А годинник Лейбин був подовгастий, із двома важкими тягарами на лінвах і мав зозульку, що стільки разів вискакувала з годинника, скільки було годин, і кожного разу кукала. Цей механізм мене дуже інтригував. А другою річчю, яка мене цікавила в Лейби, була грубелезна ілюстрована біблія його тата, яку я завжди перегортав і з великим зацікавленням приглядався до ілюстрацій.

Ілюстрації я взагалі любив у книжках. Мій батько передплачував з року на рік дуже популярний тоді в Росії пetersburgський ілюстрований журнал-тижневик „Нива”. По закінченні кожного року батько комплектував числа „Ниви” й віддавав їх у м. Сосниці до переплету. Таких опрацьованих річників „Ниви” було в хаті чимало, і я любив перегортати їх та розглядати ілюстрації. При цьому, хоч це й було рішуче заборонено мені, іноді робив на маргінесах свої малюнки. Якось до нас, пам'ятаю, зайшов був один із молодих Марковичів, студент університету. Побачив випадково в журналі мої малюнки й сказав мамі, що з мене буде маляр і що мене конче треба віддати в науку до малярської школи. Я це собі добре тоді запам'ятав і від того часу почав вимальовувати все, що тільки приходило мені до голови, де міг і чим тільки міг.

З подій, які відбувалися в рідному мені шабалинівському домі, добре пригадую собі хрестини молодшої на два роки від мене сестри Олімпіяди, яку називали всі в домі Липою. Хресною її мамою була дорога нам бабця по мамі Прокopenкова, яка урочисто приїхала на ці хрестини. Пригадую, як у кімнатах нашого мешкання було тоді повно гостей, як ці гості сиділи за заставленими всякою всячиною столами, як вони голосно сміялися, а вкінці співали українські пісні.

Хоч мені з Віктором, як я вже згадував, було абсолютно заборонено самим показуватися на вулиці, все ж таки я добре пам'ятаю, як на тих вулицях час-до-часу можна було бачити перехожих костоправів, коновалів та інших adeptів народної медицини. Вони, переходячи вулицею, щось викрикували й тим давали про себе знати схованим по хатах людям. Лікарів і ветеринарів у тих часах не було по селах, а потреба в лікуванні людей і звірят була велика. Цю потребу виповнювали перехожі „лікувальники”. Ходили вони, пригадую собі, перев'язані ремінними пасами, на яких були привішувані різні інструменти.

Добре пригадую собі також „дьогтярів”, які, переїжджаючи вулицею села, викрикували: „Дьоготь”! Люди виходили на цей вигук із мазницями в руках і купували потрібну кількість дьогтю, яку дьогтярі возили в бочках.

Не бачачи вулиці, ми, діти, раз-у-раз забігали до кухні, куди часто заходили люди з села й де завжди можна було почути щось свіже й цікаве. Хоч мама й випроваджувала нас звідти, ми все ж таки під різними претекстами пробирались туди й пильно наставляли вуха до різних розмов. А з тих розмов можна було, наприклад, довідатися, що така-то жінка з нашого чи з іншого „кутка” на селі є відьма, що вона видоєє корів уночі, що відьми літають по ночах верхи на мітлах та про інші прецікаві речі. У тій кухні можна було бачити іноді також тасмничих пошептух, ворожок чи знахарів. Добре пригадую собі, як одного разу я бачив запрошену з села пошептуху до дуже захворілої служниці. Затаївши віддих, придивлявся я з-за лежанки, як та пошептуха, похитуючись, белькотіла щось незрозуміле, повернена головою в кут. А потім розмішала щось у воді й дала випити хворій. На ранок другого дня дуже слаба служниця була вже на ногах.

Пригадую також, як я, тоді 3-літній хлопчина, зайшов був якось із покоїв до кухні й побачив там дивовижну сцену. На лаві при столі сиділа заплакана няня Палажка й два сусіди — поважні козаки з перев'язаними через плечі білими рушниками, а мама ходила від печі до столу, чимось заставляла стіл і говорила до Палажки:

— Чого плачеш? Добре знаєш, за кого йдеш. Це ж тобі не хто-будь, а добра людина й заможний козак.

В чому була справа, я не міг тоді розібратися. Чув лише, що Палажка кудись мала відійти від нас. Палажка, побачивши мене, почала гірше плакати, а це заохотило до плачу й мене.

А справа була в тому, що старий багатий вдівець-козак, що жив недалеко від нас, нагледів був собі нашу Палажку й прислав до неї сватів.

Кілька тижнів після того, я фігурував, як почесний гість і дружок, на весіллі в Палажки. Тілікали скрипки, гудів бубон, люди танцювали. На столі, заставленому різними закусками, стояв посередині коровай, а Палажка, щось тримаючи в руках, підходила до кожного гостя і низько перед ним кланялася. Я сидів на покуті. Кожного разу, переходячи попри мене, Палажка пригортала мене до своїх грудей і міцно цілувала.

Добре пригадую собі також, як я часом приходив потім із мамою в гості до Палажки і як вона щедро обдаровувала мене всім, що могло справити мені приємність.

Вже після того, як Палажка вийшла заміж, сталася зо мною пригода, яка трохи не коштувала мені життя.

Було це вліті. Батько сидів коло відчиненого до саду вікна й читав на голос мамі газету, а мама, слухаючи його, щось в'язала. Не маючи догляду, я з Віктором вискочили в сад. Віктор кудись подався в своїх справах, а я зупинився коло батькової пасіки, що стояла в глибині саду, зацікавлений тим, як „мушки” влітали в дірочки вуликів і вилітали звідти. Мені закортіло взяти тичку в руку й поштурхати нею в дірці. Але не встиг я дотикнутись тичкою вулика, як мене миттю обліпили з усіх боків розлючені бджоли. Я скрикнув і впав на землю. Мій крик, на щастя, почувла сусідка, що по-лола щось у своїм городі. Зорієнтувавшись, у чому справа, вона перескочила через тин, що відгороджував наш сад від її городу, і підбігла до мене. Лиця мого, оповідали, не було видно — так його обсіли бджоли. Щоб якось вирятувати мене з біди, вона хапає мене з землі, ховає під свою спідницю і біжить чим-дуж до нашої хати. Доки прийшов на допомогу мені сільський знахар, я вже так спух, що голова моя стала подібна до великого качана капусти. Хтось догадався тоді всунути мені до рота якусь рурку: без того я був би задихнувся. Пролежав тоді я в тяжкому стані коло десяти днів і лише чудом врятувався від смерті. У якій небезпеці я був, може найліпше свідчити хоч би те, що жінка яка мене вирятувала від бджіл, мусіла була відлежати кілька днів, не маючи змоги рухати своїми ногами.

Була після того ще одна небезпечна пригода зо мною. Сталася вона в місяці листопаді того самого року.

Мама з батьком кудись поїхали, здається, до Сосниці по закупи, залишивши нас, дітей, під опікою служниці вдома. Щоб ми не вибігали надвір, служниця пороззувала нас і посадила на гарячій лежанці в кухні. На дворі було зимно, стояла ожеледь. Служниця вийшла за чимсь до покоїв, коли я раптом почув далеко за садом церковний спів. Це когось ховали на сільському цвинтарі, що був серед поля за нашим садом. Хм, щоб була нагода подивитись здалека на похорон, стоячи на воротах садової огорожі, і щоб я цю нагоду

прогавив?! Тихенько, щоб служниця не почула, зіскочив я з лежанки, відчинив двері й шмигнув у сад. Почувши відразу під босими ногами холод льоду, я швидко замісив ноженнями й пустився бігти до воріт. Підбіг і драбинчасто набитими дошками виліз нагору. Ворота звичайно трималися при стовпі, вкопаному в землю, за допомогою накиненої на них петлі з лози. Тої петлі тепер при стовпі чомусь не було. Ворота похилились і під їх тягарем я впав на землю. Щось хруснуло в мені, щось заболіло в грудях, але не було часу думати про дурниці. Я лежав на замерзлій, вкритій льодовою лускою землі й ніяк не міг видряпатися з-під тягару воріт, бо не мав на те сили. Так перележав під ними, аж доки служниця не відшукала мене.

Чи жалувався я потім мамі чи татові на цей випадок? Боронь Боже: адже і я, і служниця дали одно одному слово тримати це в секреті! Чи дістав я тоді перестуду або якесь поламання кісток? Усе обійшлося щасливо, немов би тої пригоди ніколи й не бувало на світі зо мною.

З людей, які часто приходили або приїздили до нас у Шабалинові, добре пам'ятаю представника московської асекураційної компанії „Россія”, інтелігентного й вихованого єврея, який час-до-часу приїздив із Сосниці до батька, намовляючи його заасекурувати в Компанії мою сестру Липу. Батько на цю намову нарешті пристав. Не пригадую вже собі точно, скільки він мусів був річно платити асекурації (здається мені, по 100 карбованців упродовж 18 років). Знаю лише, що Липа на 21-му році життя дістала з Компанії дві тисячі карбованців. Це були великі на ті часи гроші, якщо прийняти на увагу, що десятина землі коштувала тоді на Україні пересічно 100 карбованців.

У часах мого дитинства вже не було в живих ні мого діда по батькові, ні баби. Із величезної родини Дудків, крім згадуваної тітки Олександри Якимовської, я нікого не знав. Чув лише, що той брат або та батькова сестра живе там чи тут, але персонально їх ніколи на очі не бачив.

Тільки згодом, уже коли ми перенеслися до Сосниці із Шабалинова, їздив я пару разів із батьком на Дудчині хутори, де й познайомився із трьома батьковими братами.

Зате дід і бабця з маминої сторони були живі й здорові, і я з Віктором частенько їх відвідували. Жили вони в неда-

лекому від нас селі Карильському, крелевецького повіту, у віддалі лише 18 верств від нашого Шабалинова. Звичайно бабця що-другий місяць приїздила до нас кіньми у відвідини (дід дуже рідко), гостювала один або два дні й потім заби-рала мене з Віктором із собою до Карильського. По тижневі чи по двох нашого гостювання туди приїздила по нас мама й забирала додому. Так ото ми їздили завжди із Шабалинова до Карильського й назад.

Я дуже любив ці поїздки до Карильського. По-перше, дорогою туди треба було переїздити через два великі села: Нехаївку й Рожественне. Це давало багато нових свіжих вра-жень. По-друге, ми мали з Віктором у Карильському товари-ша до забав в особі наймолодшого маминого брата Івана, якого всі називали по-московськи Ванею. Він був лише на три роки старший від Віктора й на п'ять від мене. А, по-третє, мене завжди вабила до себе величезна дідова садиба на кра-єчку села з просторим домом, широким садом, із ставом, на якому був човен, із лісом за ставами, який називався Кліщі-ровщиною, з великим двором, забудованим амбарами, стодо-лами, клунями, повітками, хлівами, стайнями, возовнями, ко-шарами, сажми, колодязями, і з чудовою мальовничою ле-вадою. Садиба мала понад 50 десятин землі — було де попо-бігати.

Дід Прокопенко належав до стану „крестьян”, ба — на-віть був колись „кресосним”, хоч і займав становище сільсь-кого вйта. Був добре грамотний, любив багато читати, перед-плачував московську тижневу газету „Сельскій Вѣстникъ”. Дідовим „богом” був Лев Толстой. Тримався його поглядів, хоч до церкви ходив „для годиться” щонеділі й підспівував дячкові на крилосі. Був „гласним” (членом) крелевецького повітового земства. Бороди не запускав, як було тоді в зви-чаї, а обтинав її ножицями, підстригаючи рівночасно й вуса, які, коли цілувався з нами, дітьми, дуже нас кололи. Убрання носив „європейське”, але сорочка на ньому була завжди без краватки. Говорив ломаною московщиною, хоч любив читати Т. Шевченка і завжди, читаючи його, плакав. Не кури-в, горілки пив лише одну чарку, зате залюбки задивлявся на мо-лоденьких дівчат, чого дуже не любила бабця.

Бабця Прокопенкова (або, як називали її на селі — Яко-венчиха), хоч і родила шістнадцятеро дітей, була струнка й

гнучка, як молода дівчина. Була гарна з обличчя, хоч на старості втратила зуби. Ходила лише в українському національному одягу, завжди з чепурненько пов'язаною головою. Її керсетки, свити, жупани були багаті і елегантно пошиті. Взагалі вміла й любила зодягатися. Говорила виключно по-українськи.

Коли ми вже при українській національній ноші, то не можу не зазначити, що все сільське населення Чернігівщини, та й всієї України, вбиралося виключно в національні одяги. В будні, коло роботи, ці одяги були дуже скромні. Зате в неділі й свята, особливо ж у великі, всі люди по селах пишном вбиралися. В Карильському дід і бабця, не зважаючи на пору року чи погоду, завжди бували на Службі Божій у церкві. Проживаючи на вакаціях у Карильському, я з Віктором і Ванею, а згодом і всіма сестрами, також бували на цих церковних відправах. Любо було дивитись на людей у церкві й навколо церкви в чудових національних одягах із багато повишиваними сорочками й хвартухами, які виглядали в широко розкиненій людській масі, як розкішний квітник. В „європейських” убраннях можна було бачити лише сільську чоловічу інтелігенцію, та й та носила, замість натвердо прасованих сорочок, українські вишивані сорочки із кольоровими стрічками замість „галстука”.

Із 16-тих дітей у Прокопенків вижило лише троє: моя мама, старший від неї на 8 років брат Василь та згадуваний уже, всього на п'ять років старший від мене Ваня.

Мамин старший брат, а мій дядько Василь Прокопенко, по скінченні 4-ох класів гімназії, покинув школу й якийсь час жив при батьках, роз'їжджаючи по сусідніх селах та завертаючи голови сільським панночкам. Але на 22-му році життя схаменувся, вступив на державну службу в акцизі („акцизний чиновник”) і покинув рідну хату. Мешкав у сусідньому повітовому місті Борзні у віддалі 34-ох верств від Карильського. Час-до-часу приїздив своїми гарними кінями до батьків у відвідини. Мене з Віктором дуже любив і щедро обдаровував нас солодощами, коли ми були малі, а коли піросли — грішми. Був дуже начитаний і інтелігентний чоловік ліберальних поглядів. Боготворив Льва Толстого. Часами дописував до газет.

Якщо моя пам'ять зберегла досить виразний образ мого 4-літнього перебування в рідному С. Шабалинові, де я мав рідкі зустрічі з людьми й мало спостережень із зовнішнього світу, то перебування в с. Карильському, де я ближче стикався з життям, залишило по собі значно глибші й повніші спогади. Недурно я завжди так рвався туди і, коли мама повідомляла мене з Віктором, що ми їдемо до „бабушки“, моя душа переповнювалася втіхою. Ніколи для цих відвідин Карильського не було в нас мови: їдемо до діда („до дедушки“, як нас навчили говорити), а лише до бабці („бабушки“). Бо хоч дід і любив нас, внуків, проте ми ніколи не відчували в його відносинах до нас того тепла, яким так щедро й так щиро наділяла нас бабця. А до того всього в особі бабці ми бачили втілення тої принадної, нічим не викривленої і не замаскованої рідної української стихії, яка в інших членів родини була вже дуже надщерблена московськими впливами.

Ця українська стихія була сильним струменем рішуче з усього в бабусиній натурі: з її національної ноші, з чистої української народної мови, з дотримування рішуче всіх приписаних традицією стародавніх наших народних звичаїв, з глибоко настроєвих народних пісень, які вона любила нам наспівувати, з її дитячих українських казок, які вона нам розповідала, з її пристрасти до українських вишивок і мережок, які вона замовляла дівчатам та молодицям на селі, з найменших подробиць її життя і поведінки. Досить сказати, що коли до Карильського приїздили на літні вакації мої сестри, то бабця зневажливо бралася кінчиками пальців за краї їхніх суконок і з презирством казала:

— Що за шмати на собі носиш? Ходи но сюди.

І за кілька хвилин виводила сестер із своєї спальні в українському народному одязі.

— Щоб ходила мені в нашому одягу, чула? А того лахміття на тобі я не хочу тут бачити!

А цим „лахміттям“ і цими „шматами“ було у бабці все, що не мало українського національного характеру!

Ми завжди любили їздити з бабцею в гості до знайомих на селі або до сусіднього маленького міста Коропа по різні закупи. Зате уперто не хотіли їздити з дідом. А причина цього була в тому, що дід, здоровкаючись із зустрічними на се-

Фамілійна група з 1889-го року, коли авторові було 4 роки. Бабця Прокопенкова, мама Федора Дудко з донечкою Липою на колінах, за нею батько, коло нього направо Віктор (брат письменника), а в центрі, поміж мамою і бабцею Федір Дудко.

лі людьми, завжди зупиняв коня і перепитував кожного про одно й те саме: як живете (чи живеш), чи вродило жито, чи буде погода на цьому тижні, чи почалася косовиця, чи рояться бджоли і т. д. Нас дуже це нудило. Цю дідову звичку знали не тільки ми, діти. Знав її добре й гнідий, якого завжди запрягали до дідової брички. Як тільки зустрічний на вулиці скидав на знак привітання шапку з голови, гнідий уже зупинявся, не чекаючи на натягання віжок: він добре знав, що дід його зупинить.

Я згадував уже, що бабуся любила співати. Цю свою вроджену музикальність вона передала дітям. Дядько Василь і Ваня добре грали на скрипках, а мама настроєво співала, знаючи сотки українських народних пісень. Співаючи сама, вона привчила до співу й нас, малих. Я з Віктором, а потім і всі три менші наші сестри, утворили згодом родинний хор, а пізніше й мандолінову оркестру. Коли дядько Василь приїздив бувало на літо до Карильського, де завжди перебували на вакаціях ми, діти, то там досить часто відбувались імпровізовані концерти: мама з нами, дітьми, співала, а дядько Василь із Ванею пригравали на скрипках. Дід дуже любив ці концерти. Кожного разу він переймався сумом народних мелодій і витирав, слухаючи наш спів, сльози з очей, а потім, зворушений, ішов до свого „банку“, що містився у великій, обкутій бляхою високої дерев'яній скрині, виймав звідти кілька дрібних срібняків і по одному нагороджував нас.

Ці концерти звичайно відбувалися в „залі“. Так називалася велика кімната з 8-ма вікнами, що виходила в сад, обставлена старосвітськими канапами й „кушетками“, між якими вздовж стін були розставлені старомодні дерев'яні крісла. При одній стіні стояли, також стародавні, клявікорди, але лише для декорації, бо були зовсім розстроєні, а кілька клявішів у них зовсім не відзивалися. Ці клявікордидесь колись дід відкупив від когось. Я іноді намагався щось видобути з них, але даремне. А коли був уже підростком і грав у гімназійній оркестрі із Ванею на скрипці, разом із ним пробував за допомогою кліщів трохи підстроїти клявікорди, але й цього мені не пощастило зробити.

Проте клявікорди відігравали в Карильському іншу важливу роль. Взимі й навесні, коли в домі, крім діда й бабці, нікого не було, бо Ваня тоді перебував у далекому Глухові

в пансіоні при гімназії, заля звичайно не опалювалася і бабця використовувала холодну кімнату на те, щоб виставляти там „на зимно” на клявікордах різні речі: шинки, ковбаси, печені поросята, кутю, сирники, паски та всяке інше печиво й смаженину.

Коли я мимохідь згадав про паски й про кутю, то мушу на цьому місці сказати, що з Карильським у мене тісно зв'язані спомини про рокові великі свята: про різдвяні святі вечери з кутею, бо майже щороку мої батьки їздили туди на Різдво й забирали нас із собою, про колядників, про щедрівників, про посівальників на Новий Рік, про кроплення свяченою водою хати на Йордань, про таємничу емблему, яку завжди виписував крейдою на дверях дяк, коли приходив разом із священником кропити хату, про розкішні великодні писанки й крашанки, про „христосування” на Великдень, про свячення спасівських яблук, про всі пости в році, про всі варива й печива в часі цих свят і т. д. Ні одно з великих свят не переходило без того щоб бабця не готувала перед ним міцної солодкої варенухи. Усіх цих традицій незмінно трималися в дідовій хаті, і всі ці традиції мимоволі вросли в наші дитячі душі.

У діда було чимало челяді — хлопців і дівчат. Господарство було велике — було коло чого попоходити. Одні приходили на працю, другі відходили, але був один чоловік, дід Яків на ім'я, який постійно жив на дідовому хлібі й нікуди від нього не відходив. Історія цього діда Якова цікава.

Десяток років перед моїм народженням на світ Божий до діда Прокопенка прибився старший уже літами безпритульний чоловік і попросився жити в нього „за кусень хліба”.

Це означало, що він ставав добровільно на роботу до діда, не вимагаючи ніякої за це платні. Був цією людиною згаданий дід Яків. Для нього була побудована в саду окрема хата, і він жив у тій хаті анахоретом. Хата ніколи не замикалася, але зайти до неї без дідового дозволу, особливо жінкам, рішуче заборонялося. Їсти приносили дідові з кухні. Дівчина, бувало, підійде з мисками до дідової хати, покличе його крізь двері в сінях і поставить миски ззовні на призьбі. Дід виходив із хати й забирав миски. Але траплялося, що діда вдома не було. Тоді обід чи сніданок стояв надворі й стиг. Бувало, що котрийсь із псів, занюхавши їжу, скидав мордою

покришку з мисок і споживав те, що було призначене для діда. Але дід Яків ніколи за це не гнівався на псів. Він лише докоряв їм:

— Ач який — обід мій із'їв! Та що зробити — битись не станемо. Щоб у другий раз — чуєш — не робив мені цього.

Дід Яків — ця неграмотна, „без роду й без племені” людина, був багато обдарований природою різними здібностями. Був він добрим теслярем, столяром, ковалем, боднарем, різьбарем, різного роду конструктором і винахідником. Усі вози в дідовому господарстві були зроблені руками діда Якова. Усі діжки, відра, коновки, граблі, лопати, вулики, дерев'яні лави, ночви, рами та всякі вироби з дерева були роботою його золотих рук. А які хитрі й цікаві виграшки з дерева винаходив він для нас, малих! Можна із стопроцентовою певністю сказати, що коли б дід Яків народився був в іншій країні і здобув там сяку-таку освіту, з нього вийшов би великий винахідник. Один був лише мінус у діда Якова: він погано чув. Щоб щось сказати йому, треба було кричати над самим його вухом.

Спогади про цього діда на еміграції в Польщі послужили мені темою для написання оповідання „Дід Яків”, видрукованого вперше в 1923 р. у Львові.

Був серед неграмотної темної челяді у діда Прокопенка ще один бездомний хлопчина, на ім'я Порфир Денищук, який згодом випадково „вибився в люди” і став знаним на Кролевеччині суспільним діячем і великим дорадником діда Прокопенка. Але мову про нього відкладемо надалі.

Одно, що було неприємне в Карильському — це комарі. Вдень, коли сонце пекло, їх не було видно, але коли спека починала спадати, вони вилітали з своїх криївок і цілими оркестрами дзвеніли в повітрі. Ці комарі надлітали з болота, що широко розлягалось поміж трьома селами: Карильським, Атюцею і Рожественним. В часі дощового літа цим болотом годі було перейти. Доступне воно було лише в сухих літніх місяцях, коли можна було переступати з одної купини на другу, або взимі, коли замерзало.. В цьому болоті водилися маси всякої пташні й звірини, і мій дядько Василь, як пристрасний мисливець, раював тут. Від самісінького раннього ранку, бувало, він із своїм псом блукав по цьому болоту й на пополудень приносив цілі торби птахів і звірят. Іноді, ко-

ли бував у Карильському мій батько, він товаришив дядькові Василю. Дід мій, як „гласний” земства, вносив до повітового земського уряду не один раз проекти осушення цього болота в цілях оздоровлення місцевості та використання під посіви величезні площі землі, але всі його зусилля в цьому напрямі лишалися даремними.

Добре пам'ятаю бабчине оповідання про те, як вона пізньої осені зустрілася в лісі Кліщівщині з вовком.

Сталося це десь із кінцем листопада, коли в дідовому домі стояла пустка й панувала гробова тиша: Ваня був у далекому Глухові, а я з Віктором у батьків у Шабалинові.

Бабця одягнулась і вийшла на прохід у сад. Перейшла його, і греблею через став ввійшла в ліс Кліщівщину.

Іде. Раптом бачить, як навпроти неї біжить вовк. Бабця зупинилась і, завмерши на місці, піднесла очі до неба.

Вовк спочатку біг, потім зупинився, задумливо постояв на місці й обережно, не кваплячись, підійшов до бабці. Подививсь уважно на неї, обнюхав, як пес, і несподівано почав лизати їй руку. Потім відійшов, постояв трохи й тихенько, спустивши хвіст, побіг до болота.

А бабця в страху простояла ще кілька хвилин нерухомо на місці, прийшла нарешті до притомності й, повернувшись, чимдуж попростала до хати.

Завжди потім, розповідаючи про цю свою зустріч із вовком, казала:

— Вовк, коли він не голодний, не є вовком. Люди є вовки.

♦♦

Одного дня в кінці літа, коли я, тоді 4-літній хлопчина, гостював із Віктором у бабці в Карильському, приїхала по нас мама з дворічною нашою сестрою Липою. Переночувала, а ранком другого дня забрала нас додому.

Миновши, як звичайно, знайомі нам села Рожественне й Нехаївку, в'їхали ми нарешті в Шабалинів. Але мама несподівано повідомила нас, що ми вже більше тут не мешкаємо, а що нам треба їхати трохи далі, до якогось міста Сосниці.

З великим боєм у серцях переїхали ми з Віктором попри рідну нам шабалинівську садибу Кушніревських, минули село й якимись незнайомими дорогами поїхали кудись далі.

В селі Спаському під'їхали до ріки Десни й зупинились. Треба було переїздити ріку поромом, а він був на протилежному боці. Візник закликав перевізників, і вони почали вже були готуватись плисти до нас, коли раптом прогудів десь на ріці гудок і з-за сусідньої кручі вплив пароплав. Це була перша машина, яку я бачив у своєму житті, і вона зробила на мене величезне враження тою тасмничою силою, що викидала вгору з трохи похилого назад комина чорні клуби диму, крутила колеса по обидва боки пароплава й пхала його по воді. Мою увагу звернуло також те, як люди на протилежному березі швидко розкрутили дерев'яне колесо, на яке була накручена груба обсмолена линва, що висіла над рікою, простягаючись від одного берега до другого, і линва тяжко впала у воду, даючи свобідний переїзд пароплавові.

Пароплав гордо переплив попри нас і почав віддалюватись у тасмничі безвісті, а я сидів на возі й усе дивився вслід йому, дивуючись цій невідомій силі, що пхала його по воді.

Линву витягнули з води, натягнули, і пором, тримаючись її, переплив ріку на наш бік.

Ми виїхали на пором і поплили до другого берега. Увагу мою звертали тепер інші речі: надзвичайна тиша, що панувала над водою, блискуче люстро ріки, в якому відсвічувалась голубінь неба з білими хмарами, задушливе скигління чайок.

Виїхали ми з порому на веселу сосницьку дорогу, обсажену з обох боків вербами та обставлену телеграфічними стовпами і подалися в напрямі Сосниці, а я все сидів і думав про пароплав. Думаю про нього й сьогодні, дивуючись тій людській винахідливості, яка впродовж 70-ти років від часу, коли я вперше бачив той пароплав, понапридумувала таку масу всяких інших нових машин, порівнюючи з якими, пароплав на Десні виглядає тепер, як один із нехитрих деталей примітивної адамівської цивілізації. А що ж понапридумусь людина за 70 наступних років?

Повітове місто Сосниця своїм характером мало чим різнилося від звичайного українського села, а все ж заїмпонувало мені своїми розлогими ярмарковими майданами, двома високими дерев'яними церквами з банями барокково-козацького стилю, критими бляхою партеровими домиками, а, го-

ловне, величезним білим триповерховим будинком тюрми посеред площі, обступленим з усіх боків високим муром. Такі самі тюрми були побудовані по інших повітових містах Чернігівщини. Їх було видно далеко з усіх сторін поза містом, і це мало ту укриту ціль, щоб ці високі білі тюремні будинки служили постійною пригадкою для окружного українського населення про московську зверхність над ним.

Дім, у якому ми оселилися в Сосниці, був власним батьковим домом навпроти міського шпиталю. Дім був невеликий, і ми відразу відчули його тісноту. А головне — не було при ньому того великого саду, до якого я з Віктором звикли в Шабалинові й у Карильському.

Мій батько, крім цього дому, мав іще велику садибу в місті при тій самій вулиці, навпроти міської школи. При тій садибі був досить просторий сад, куди іноді Віктора зо мною посилали з порожніми мисками нарвати малин, порічок або інших ягід. Садиба своєю просторістю дуже вабила нас, але жити там не було де, бо батько почав будуватися на ній лише тоді, коли нам усім довелося вже покинути Сосницю.

Батько мій був гласним земства і вдень бував зайнятий при земському уряді, а вечорами пересиджував за улюбленою грою в карти в міському клубі, що містився, як я вже згадував, у колишній садибі мого прадіда Федора Карпенка. Росли ми виключно під материнським доглядом.

Місто Сосниця, в якому я прожив до 9-го року життя, не залишило по собі якихсь помітніших спогадів. Пригадую лише, як народилася там друга моя сестра Валя, а згодом і третя Льоля. Запам'яталися не так обставини самих народин, як справлявані потім з приводу цього гучні хрестини, на яких найпочеснішою гостею була наша улюблена бабця Прокопенкова.

Від Сосниці до Карильського віддаль була значно більша, як від Шабалинова, й тому ми їздили у відвідини до бабці вже не так часто. Зате перебували в Карильському довше, як колись. Переїзди від Сосниці до Карильського й назад завжди справляли на мене велике враження. Село Спаське, переїзд поромом через Десну та с. Шабалинів із тасмничим тепер рідним домом у садибі Кушніревських, куди ми ніколи не заїздили, були головними атракційними пунктами в дорозі, до яких ми з напруженим зацікавленням завжди під'їз-

дили. Переїзди через Шабалинів були пізніше цікаві для мене ще й тим, що, навчившись грамоти, я міг перечитувати на дерев'яних дощочках, прибитих до кожної селянської хати, прізвища їх власників: козак Вертиголова, козак Гигошка, селянин Пшик, селянин Бардяк, козак Шматок, козак Гайдай і т.д. Серед цих різноманітних прізвищ зустрічалися іноді такі, на які нам, коли ми попідростали, звертав увагу наш батько, як на залишки колишніх історичних подій на Україні: Литвин, Швед, Москаленко, Турчин, Сербин і т.д. Збереглося в моїй пам'яті також те, що коли ми переїздили попри сільські кладовища, то завжди бачили на надмогильних козацьких хрестах прибиті маленькі червоні прапорці.

Із Сосниці батько брав іноді мене з Віктором на відвідини до своїх старших братів, що жили на Дудчиних хуторах, або на хутір до дальшого свого кривняка Шаласва. Батько тримав для виїздів пару коней і конюха. Упродовж п'яти років нашого життя в Сосниці у батька служив конюхом старший парубок Мартин. Від нього я довідався тоді багато дечого цікавого про наш сільський побут: про вечериці, про вимазування дьогтем воріт у тих хатах, де дівчина пускалася набік, і т.д., але навчився рівночасно багато дечого, про що тоді мені не пора ще було знати.

Сама Сосниця, як я вже згадав, не лишила по собі сильних вражень і ніколи до себе пізніше не вабила. Це було велике село без заможених вулиць, із дерев'яними кладками замість пішоходів там, де в часах осінньої негоди не можна було перейти, не залишивши кальош у болоті, без усякого освітлення в нічній порі. Було, правда, п'ять чи шість ліхтарень у місті, освітлюваних нафтовими лампами: коло будинку „ісправника" (повітового начальника), коло „казначейства", коло тюрми, коло поліції та коло пожежної каланчі (вежі). Але це було б смішно назвати освітленням. Місто буквально потопало в темряві, в болоті, в калюжах, а літом у бур'янах. Викачуючи з України все, що можна було, Москва не давала взаміну їй за це анічогісінько.

Паном міста або „ісправником", пригадую собі, був у моїх часах царський підхлібник, звихнений на московський бік грузинський князюк Ширинський-Шихматов. Було ще кілька людей із чужинецькими прізвищами на адміністративних

посадах („чиновників”), але вони губилися в українському морі.

Умови життя в Сосниці найліпше характеризувала народна приповідка, яку я добре запам'ятав з батьківських вуст:

*Сосниця — розкошниця,
Пречудові вжитки:
Хто приїде в жупані,
Вийде без свитки.*

Для пояснення треба додати, що жупани були парадним українським одягом тих часів, а свити — щоденною одежею.

****
***

Було мені сім років, коли батько почав учити мене грамоти, а коли в наступному році брата Віктора відвезли на науку до глухівської гімназії і примістили в гімназійному інтернаті (де вже раніше був Ваня), я взявся за грамоту інтенсивніше. Кажу, звичайно, про грамоту московську, бо іншої тоді не існувало. Населення Росії складалося з кількох десятків різних, підбитих під московський чобіт, народів (тепер їх більше), але мовою навчання і мовою урядовою була для всіх одна: московська. „На всіх языках все мовчить, бо благоденствує”, тонко-іронічно схарактеризував це Тарас Шевченко.

Навесні 1894 року, коли мені було вже 9 років, почав я ходити до одної вчительки, а восени того самого року разом із Віктором та Ванею (які були вже гімназистами) виїхав кінями з Карильського до Глухова на вступний іспит до гімназії. Залізничного доїзду до колишньої української столиці Глухова тоді ще не існувало. В якому стані тримала Москва Україну, найліпше видно з того, що перша українська столиця гетьманських часів — славний Батурин не має залізниці до цієї пори й зачислений не до міст, а до глухих, Богом і людьми забутих, занедбаних містечок.

Глухів справив на мене миле враження культурного міста: заможні вулиці, чистенькі забудовання, великий міський парк, бульвар, пам'ятник Катерининому фаворитові графові Рум'янцеві-Задунайському, Спаська, Терещенківська,

Козацька церква, історичний собор, в якому прокляли гетьмана Івана Мазепу, довга головна Києво-Московська вулиця з тріумфальною брамою коло передмістя Веригина, будинки гімназії, Терещенківської Промислової Школи, Учительського Інституту і т. д. Усі міські вулиці освітлювано нафтовими ліхтарнями. Цікаво, що в тих часах ані одно повітове місто на Чернігівщині електрики ще не мало. Не мали електричного освітлення навіть вулиці Києва: вони освітлювалися газом. Електрикою освітлювалася там лише частина житлових помешкань та урядові й публічні установи.

Цю упорядкованість Глухова, який щасливо вирізнявся від усіх інших міст Чернігівщини, треба було завдячувати не якійсь винятковій господарці міської управи чи протекційним заходам центрального московського уряду, а єдиному меценатству мільйонера Терещенка, який мав навколо Глухова свої маєткості й десятки цукроварень.

Із назвою Глухова в мені завжди пробуджувався сенс-тимент, зв'язаний із відомою шевченківською строфою:

Із города, із Глухова
Полки виступали.

Вже значно пізніше, по кількох роках перебування в гімназії, довідався я, що Глухів був містом народження славного українця-композитора Бортнянського.

Іспит до першої класи склав я добре й зараз після того був приміщений у гімназійному інтернаті, де дістав вакантне нещасливе число 13. Це було число моєї близьки, одягу, вішака для пальта, ліжка в спальні, лави для навчання в „класній” кімнаті, місця при столі в їдальні і т. д. Усіх пансіонерів в інтернаті було 40.

Касарняний ригор життя в цьому інтернаті із солдатською дисципліною, під доглядом і командою так званих „воспитателей”, із дзвінками до вставання з ліжок, до вмивання, до молитви перед кожним їдjenням, попарним переходжуванням довгою колоною по обіді вулицями міста — все це вразило мене з першого ж дня своєю сухою казюничною і вселило в мою душу ненависть до бурсацького життя. З цим почуттям я завжди покидав пансіонат, виїжджаючи додому на вакації, і переступав знову поріг зне-

навидженої касарні, повертаючись з вакацій. Це особливо гостро відчувалося, коли я бачив „вільних” колег, які без чужого догляду приходили з міста до гімназії, виходили з гімназії, ходили (правда, до означеного часу) по вулицях, відвідуючи один одного й не маючи над своєю душею непрошених опікунів і доглядачів.

Інтернат був побудований вглибині садиби, далеко за будинком гімназії, укритий від очей усіх, що переходили по

**Глухівська класична гімназія. (Направо забудови
учительського інституту).**

головній Києво-Московській вулиці, та й взагалі від очей усього світу. По закінченні лекцій у гімназії „пансіонери”, як нас називали, приходили до інтернату й чекали там на інших товаришів, а по обіді, виставившись попарно в довгий „хвіст”, ішли на прохід під доглядом „воспітателя”. „Вільні” товариші, переходячи попри нас, всміхалися, бо підійти їм на розмову до нас було заборонено. Це страшенно мене лютило. Я ніяк не міг погодитися з тим, що ми мусіли як арештанти або як хворі під карантинною, бути відокремлені від інших.

Після одногодинної прогулянки ми повертались „додому” й мали ще одну годину часу на гру в м'яча на подвір'ї між гімназією і інтернатом або щоб посидіти в алейках по боках подвір'я.

Це подвір'я було відгороджене дерев'яним парканом від подвір'я сусіднього з гімназією учительського інституту, в якому, як я вже згадував, колись учився і там чомусь застрілювався на 19-му році життя мій дядько Федір. Я іноді стояв і довго вдивлявся у вікна триповерхового будинку інституту, намагаючись вгадати, в якій саме кімнаті сталася та тасмнича трагедія. Але, не вгадавши, переходив завжди до думок про суєтність світу, признаючи радію біблійному: *vanitas vanitatum et omnia vanitas*. Ось минуло, мовляв, якийсь десяток років від часу, як там, за тим парканом, покінчив із своїм молодим життям дядько Федір, залишивши по собі посмертний лист до мого батька та револьвер, що висить тепер на стіні над батьковим ліжком. Всього лише десяток років минули від часу, як те сталося, а все вже забулося по дядькові. Так усе швидко забудеться по кожному з нас, по житті цілих людських поколінь, по житті цілих націй.

Все йде, все минає —
І сліду немає, —

сказав Тарас Шевченко.

Для чого ж тоді співають по кожному покійникові „Вічну пам'ять”?

Цікавим, а рівночасно зовсім для мене незрозумілим було те, що в учительському інституті, де учні жили також в інтернаті, панував зовсім інший уклад життя і був зовсім інший дух виховання, як у нас, у пансіоні. Там інститутчики після лекцій свobodно розходилися поодиночці чи групами по місту з обов'язком повернутися на означену годину. Жадних „воспітателів” чи „надзирателів” у них не було. Одягались вони в скромні чорні цивільні убрання, по яких не можна було пізнати, хто вони. Тим часом гімназійна уніформа із срібними бляхами на кашкетах і срібними гудзикам на блюзах і мундирах сама говорила про те, що той, хто її носить, є школяр. Правда, до інституту приймали ли-

ли абсолювентів учительських семінарій, тобто дорослих уже парубчаків, але чому ж не можна було придумати чогось подібного для учнів старших класів гімназії? Це тільки спонукувало б молодших учнів скоріше закінчувати свої класи.

Життя в пансіоні, кажу, мене дуже гнобило, і я весь час думав лише про те, як би вирватися на волю. Не було нічого дивного, що перед кожними вакаціями я (та чи один лише я?) старанно обраховував, скільки ще днів залишалося до щасливого моменту, коли нарешті можна буде покинути ці осоружні казбонні мури та чимшвидше тікати з них додому.

Гімназія в Глухові була класична, і з першої ж класи нас починали навчати латинської мови (грецьку починали з 3-ої класи). Я відразу відчув замилювання до латини, і ніколи не погоджуюся з твердженням деяких людей про трудність її вивчення та про практичну її непридатність у житті. Правда, латина має деякі вийнятки із загальних правил, як врешті кожна людська мова, але ці вийнятки в десятки разів скромніші від вийнятків у московській мові, особливо ж із тодішнім її правописом (твердий знак, ери, ять, іжиця), а головне з фонетикою, якої, врешті, на Україні ніхто не дотримувався та не дотримується, як бачимо, й тепер, вимовляючи московські слова так, немов би вони були писані по-українськи. Отож у гімназіях на Україні латинська мова, яка має два окремі звуки „г” і „г’”, виучувалась нормально. Тим часом московська, яка має лише один звук „г’”, вимовлялась на Україні неприродно, з заміною „г’” на українське „г”. Отож виходило: где замість: где, благодать зам.: блаґадать і т.д. Природа московської фонетики по українських школах — і вищих, і нижчих — зовсім була незнана. Вимовлялося скрізь: отчего зам.: атчево, огород зам.: агарод, превосходно зам.: прєвасходна, кого зам.: каво і т.д.

Два слова, до речі, про латинську мову.

Уважаючи її за багато легшу й за багато виробленішу від московської, а, з другого боку, чуючи все частіше в останніх часах голоси, що висувають московську мову (хоч би з уст Сталіна) на місце міжнародної мови, хочемо на цьому місці висловити свій скромний погляд, що виучування чужих мов, а тим паче кількох або й кільканадцятьох, є річчю зовсім непотрібною.

Людське життя закоротке, щоб забирати без потреби час на виучування непотрібного й на обтяжування пам'яті зайвим баластом. Треба вчитися лише найпотрібнішого. Отож уважаємо, що людство могло б із великою користю для себе та в цілях швидшого свого поступу дуже легко зговоритися на якійсь міжнародній конференції запровадити обов'язкове навчання в своїх школах лише двох мов: своєї рідної — для користання в межах свого краю та міжнародної, як інтернаціональної, для порозуміння з людьми в чужих краях. На таку міжнародну мову ми висунули б мову латинську. Ні одна з живих людських мов не була б цим принижена чи скривджена, а латинська не була б вивищена в очах її народу, бо римського народу на світі давно вже не існує. А яка б була економія і часу, і людських сил при навчанні в школах, а рівночасно практична з того користь у житті! Не задоволення панських примх, як колись, коли латина була визнана за аристократичну мову, а єдино практична користь. А думки тих людей, які вважають, що знання кількох мов свідчить про людську освіченість і інтелігентність, залишаємо на відповідальність їх авторів. Аджеж можна знати кілька, навіть кільканадцять мов, а бути рівночасно темною істотою.

Але — це лише побічна рефлексія.

Щодо грецької мови, то вважаємо включення її в навчальну програму гімназій за зовсім зайву річ, яка забирає лише дорогий час і людську енергію на шкоду іншим, багато кориснішим дисциплінам, як от хоч би математиці чи фізиці, які чомусь стояли в шкільній програмі гімназій описуваного часу на другому місці.

До Сосниці, з якої я виїхав до Глухова, я більше вже не повертався. Ще в листопаді місяці першого року мого навчання в гімназії я і Віктор дістали з дому лист, в якому батько повідомляв нас, щоб на різдвяні вакації ми приїздили до якоїсь Корюківки, куди він із мамою та трьома нашими малими сестрами перенісся. Будова залізниці, що переходила попри Глухів, була тоді саме закінчена.

Коли надійшов час різдвяних вакацій, ми всі троє: Вання, Віктор і я, діставши 3-тижневі відпустки і так звані піврічні атестації з поставленими в них нотами з наших успіхів у науці і, сіли в поїзд і поїхали додому. Поїздом тоді я їхав уперше в житті, отже він був другою, після пароплава,

машиною, яку мені довелося бачити. Залізнична колія, що переходила попри Глухів, була вузькаторовою і поїзди ходили по ній із швидкістю 20 верств на годину, але невиданий доти механізм льокомотиви з його циліндрами, толоками та сталевими коромислами для передачі руху дуже мені заімпонував.

Ми виїхали з Глухова десь перед обідом і їхали приблизно добу, доки, зробивши коло 200 верств аж із трьома пересідками в дорозі, приїхали нарешті на стацію Корюківка. По дорозі туди, на другій пересідці в Конотопі, ми попрощалися з Ванею, бо він мав їхати звідти іншою залізницею до стації Алтинівка, звідки 12 верств мав іще їзди кінями до Карильського.

Корюківка була селом, при якому була велика цукроварня, що її можна було пізнати здалека по двох високих цегляних димарях та кількох довгих, на червоно пофарбованих фабричних корпусах.

Додому, розпитуючи дорогу, прийшли ми з залізничні пішки, бо жадних візників на стації не було. А це тому, що Корюківка була лише товарою стацією, призначеною для вантаження цукру у вагони. Жадного пасажирського руху на ній не існувало. Цукор підвозився у вагонах так званою корюківською под'їзною віткою до стації Низьківка і звідти перетранспортовувався в один і в другий бік великого широкоторового шляху Ромен-Лібава.

Батька ми застали в Корюківці у новій ролі. Московський уряд у тих часах заборонив був приватний горілчаний продаж по шинках і корчмах, а запровадив на всьому просторі імперії державні монополеві горілчані склепи. На посаду завідувача такої „монопольки”, або, як казали москалі, „сідельца”, в Корюківці зголосився наш батько.

І сама монополька, і непривітне „казьонне” помешкання при ній мені з Віктором не припали до вподоби, а мамині скарги на те, що батько, мовляв, зробив необдуманий крок, ставши на службу в монопольці, та на те, що вона не зовсім добре чується на здоров'ї, і зовсім нас засмутили. Для допомоги в домі було дві служниці, бо мама не могла дати собі ради з трьома малолітніми нашими сестрами, але якісь інші клопоти вічно дошкулювали їй і все більше підточували її слабі сили. До Карильського було задалеко від Корюківки,

й усякі зв'язки з ним тепер урвалися. Відсвяткували тоді ми Різдво не дуже весело.

На великодні канікули, які тривали всього два тижні, ми знову з Віктором їздили до Корюківки. Але на літні довгі фєрії, що тривали майже два місяці, ми лише заглянули з Глухова до Корюківки, щоб по кількох днях перебування там, разом із хворою мамою та маминими сестрами, виїхати, як звичайно, до Карильського.

Батько пробув на становищі „монопольщика” в Корюківці три роки, й кожного разу упродовж цього часу повторювалася та сама процедура з нашими приїздами додому на вакації. Але на третьому році батькового перебування в Корюківці сталася подія, що багато чого змінила в житті всієї нашої родини.

Коли я і Віктор приїхали тоді на літні вакації, в маминому здоров'ї зайшли такі великі зміни, що треба було вже поважно пригадуматися над тим, що з нею робити. Мама почала дуже кашляти, страшенно схудла й зовсім знесиліла. Місцевий лікар констатував у неї гальопові сухоти. Батько, за порадою сусідок, хотів був вислати маму на курорт до Криму, але лікар не радив цього робити: це потягло б за собою поважні, а до того зовсім непотрібні, видатки, бо Крим не спасав сам по собі хворих від неминучого кінця, а, подруге — і це найголовніше — на стан маминого здоров'я виїзд до далекого кримського курорту вплинув би зовсім від'ємно, бо там вона затужила б за дітьми. Лікар порадив відвезти маму кудись на село, разом з усіма дітьми. Ото тоді й виїхали ми всі до Карильського, залишивши в Корюківці батька самого.

Молодь — молодістю, і ми, діти, бавлячись на привіллї великої дідової садиби, зовсім не здавали собі справи з того, що в стані маминого здоров'я кожен день робив помітну різницю і що фатальний кінець швидко зближався. Мама перестала ходити, злягла в бічній кімнаті в ліжку і, перележуючи там весь час, закликала до себе іноді то одну, то другу дитину. Мамі було тоді всього 34 роки.

В цьому часі до діда часто приїздив відомий в околицях громадський діяч Порфир Денищук, який, бачачи в дідовій хаті біду, іноді привозив із собою для оглядин мами то одного, то другого лікаря. Про цього Денищука я вже корот-

ко згадував. Розповім тепер докладно прецікаву історію його життя.

В селі Карильському жила бездомна бідна „старчиха” Денищучка. Жила вона з того, що в неділі й свята сиділа під церквою з простягнуеною рукою і жebrала. Денищучка була вже підстаркуватою жінокою, але — закони життя непереможні: якось зовсім несподівано для всіх вона завагітніла й породила байстрия, якого назвала Порфиром. За допомогою добрих людей це дитинча в голоді й холоді підросло й виросло на підлітка-хлопця. Відчула раптом Денищучка, що приходить кінець її життя, пришкандибала з палицею в руках до хати діда Прокопенка і з плачем почала благати його прийняти Порфира „за кусень хліба” до своєї челяді. Дід дуже вагався, але, на настирливі прохання сердешної бабці, хлопця нарешті прийняв.

Доки Порфир був малим, дід використовував його для різних посилок, а коли підріс, то став виконувати разом з іншими звичайні господарські роботи, за що дід призначив парубчакові якусь малу, але постійну платню. Денищучка скоро померла, і безбатченко Порфир залишився на світі круглим сиротою.

Роки бігли, Порфир вбирався в силу, мужнів, і ось прийшла нарешті пора, коли треба було ставитись йому до війська. З гірким плачем і розпукою прощався Порфир із дідовою хатою, відходячи до касарень. Дід приготував був для Порфира всі зароблені на службі в нього гроші, але Порфир узяв із собою лише один карбованець, залишивши решту на переховання в діда.

Років зо два не було про Порфира ніякої чутки, аж нарешті прийшов до діда власноручно писаний Порфиром лист, в якому він повідомляв, що має вже рангу молодшого унтер-офіцера й що чується при війську добре. Лист був писаний дуже неграмотно, „солдатським стилз”, непевним письмом школяра-початківця, але важливе було те, що темний, затурканий Порфир уже навчився дряпати пером, а головне — дослужився до підстаршинської ранги.

Минув іще рік з чимось і Порфир, уже з рангою старшого унтер-офіцера, приїхав до діда на коротку „побиванку”. Дід називав його далі Порфиром і звертався до нього на „ти”. Але старший унтер-офіцер уже спав не на кухні, а

в покоях, і сідав за одним столом із дідом. Дід поінформував тоді Порфира, що має стільки-то його грошей у себе і що ці гроші Порфир кожної хвилини може забрати з собою. Але Денищук не тільки відмовився їх взяти, а додав до них дідові на переховання ще якусь суму, що її ощадно попризбирував на солдатській службі.

Минув ще якийсь час і дід Прокопенко дістав від Денищука знову лист, яким він повідомляв, що чотири обов'язкові роки військової служби відбув, що за зразкову поведінку й „усердіє” його підвищили до ранги ротного фельдфебеля і що тепер пропонують йому добровільно залишитись при полку на „сверхсрочную службу” в характері платного фельдфебеля. Що дід порадив би йому на це?

Дід відписав, що коли йому там добре при війську, коли його шанують та коли ще й платять за службу, то хай там залишиться якийсь час, а що далі буде — покаже майбутнє.

Служив Денищук років із п'ять ротним фельдфебелем при полку, зібрав трохи грошей і нарешті, скинувши з себе військову уніформу, приїхав у гості до діда. Тепер він був уже не Порфир, як колись, а Порфир Сидорович, і величав його дід уже на „ви”.

Підрахував тоді Денищук із дідом усі свої грошові заощадження і попросив діда, як рідного батька, порадити, що він має тепер робити з собою. Дід продавав саме тоді якийсь лісок „на вируб” і порадив Денищуківі купити його на вигідних умовах сплати.

— З ножем до горла не приставайтему. Коли зможете, тоді й сплатите.

Денищук послухав поради, ліс розробив на спродаж і не зле на тому заробив. Деся близько продавався другий, уже більший ліс. Денищук купив його й знову добре заробив. І пішло: купував ліси, розробляв їх і все більше дороблявся. Скінчилося на тому, що купив на ліcitaції цілий великопанський маєток „прогорілого” поміщика, що розтриндив його на дівчатах, разом із садибою, панським домом, двором, стайнями, господарськими машинами та з усім іншим добром, і став раптом великою „дядею” в окрузі. Скоро після того його вибрали „гласним” до повітового земства, і Денищук почав світити навкруги всіма кольорами окружної зірки. Зго-

дом його вибрали „почесним попечителем” (опікуном) сільської школи там, де він жив, і церковним старостою.

Дуже добре пригадую собі, як він приїздив до діда (а приїздив завжди елегантним екіпажем) і, ходячи по кімнаті із закладеними назад руками, гаряче доводив дідові, щоб він відмовився вже нарешті від примітивного способу молочення збіжжя в своєму господарстві дерев'яними ціпами, а перейшов до модерніших способів. Хоч тогочасна молотарка, що приводилася в рух кіньми, була ще дуже елементарним знаряддям, проте була машиною і значно скорочувала час молотьби.

— Ви тільки підрахуйте, Іване Яковичу, — доводив дідові Денищук, — скільки ваші молотники, що працюють у вас круглу зиму, самого тільки хліба з'їдять за час молочення, не рахуючи вже заплати за працю. А скільки за цей час витолочать вам збіжжя та вимолотять своїми хвостами миші! Я накажу привезти вам свою молотарку для безплатного вжитку. Гаразд?

Але діда не можна було переконати ніякими аргументами. Він уперто тримався адамівських способів молочення, а це єдино тому, що при молоченні ціпами не псувалася солома.

Денищук пам'ятав мою маму ще молоденькою дівчинкою і тепер, бачачи, на яке лихо заносилося в дідовому домі, часто відвідував Карильське.

А з мамою було вже зовсім зле. Коли нарешті скінчилися шкільні вакації і прийшов день, коли Ваня, Віктор і я мусіли були попрощатися з усіма та сідати на поданий уже повіз, що мав відвезти нас до залізничної станції Алтинівка, бабця, стоячи коло дверей відчиненого маминого покою, повернула голову до мене й Віктора:

— Йдіть до тепер попрощатися з мамою.

І коли ми підійшли до неї, щоб, як звичайно, поцілуватися на розставанні, бабця поважно-сурово скомандувала:

— Ставайте на коліна. Цілуйте руку. Хай мама благословить вас. Хто знає, може Бог і не приведе вже вас більше побачити її.

Тільки при цих бабциних словах відчули ми — бодай я — з повною виразністю, що це було останнє наше побачення з дорогою мамою. З гірким плачем бухнув я навколішки

перед нею, а вона, безсила, поцілувала мене своїми холодними устами в чоло, перехрестила й ледве чутно прошепотіла крізь сльози:

— Будь щасливий, сину, в житті. Хай тобі Бог допомагає.

Пам'ятаю той страшний біль у душі, з яким я сідав тоді до повоза, і ті страшні чорні думки, з якими їхав до залізниці, ані словом не обзиваючись ні до Віктора, ні до Вані.

Але надійшов поїзд в Алтинівці, ми опинилися серед людського руху, приїхали із свіжими дорожними враженнями до Глухова, впірнули в крутіж пансіонерського життя та початків шкільного року — і все приглухло в мені і в думках, і на серці. Час від часу приходила лише на хвилинку думка про таку далеку тепер від нас маму, яка не знала що саме тепер там робить, але щось миттю витискало ту думку з голови і я знову поринав у бурхливе шкільне життя.

Десь у тому часі перед початком лекцій директор гімназії М. Лазаренко повідомив усіх зібраних на ранішню молитву в гумназійній залі, що до Глухова приїхав, подорожуючи від одної гімназії до другої, пан з апаратом славного американського винахідника Едісона, а саме з так званим фонографом, що записує на спеціальних валках всякого роду звуки, а потім ці звуки передає в повітря. Фонограф буде виставлений у залі і пан там його демонструватиме охочим за заплатою 15 копійок від особи. Хто хоче послухати фонограф, нехай зголоситься з цим у свого дижурного в клясі, а в часі лекцій зголошених групами по 4 особи викликатимуть до залі.

Ми в гімназії дещо вже чули про це чудодійне Едісонове відкриття, яке видавалося нам дивовижною казкою. Цю казку тепер нам показуватимуть, як дійсність.

Справді, в часі лекцій мене з трьома товаришами викликали з кляси, і я почув тоді на залі звуки фонографа. Була то мала коробка із вставленими в неї чотирма слухавками, що закладалися в обидва вуха, на взір лікарської слухавки. Я почув тоді через ту слухавку (хм, ледве почув!) музику якогось вальса, спів і голос промовця.

Було то понад 60 років тому. Смішно сьогодні пригадувати той дивовижний у своєму часі апарат, якого вже ніхто

тепер не слухає. А яке величезне враження він зробив на всіх нас тоді! Скільки розмов було про це чудо людського винаходу: ах, ловить звуки, записує їх, а потім відтворює записане в повітрі, ах, ах!

Прийшов у тому часі лист від батька, в якому він сповіщав мене й Віктора, що з мамою дуже зле й що кожної хвилини можна сподіватися найгіршого. Дістали ми лист також із Карильського, в якому дід сповіщав нас про те саме. А ранком одного дня перед самим дзвінком до вставання мені раптом приснилося, немов би когось ховають. Покійника несли в труні, співав хор. Я наблизився до процесії і зазирнув до труни. Там я побачив свою маму. Здрігнувся і розкрив очі. В цей час задзвонив дзвінок. Я швиденько вийняв із шухляди свого нічного столика олівець і записав на стіні дату того дня.

Минуло кілька днів. Прийшов лист від дядька Василя.

„Ви козаки, — писав дядько, — і мусите триматися по-козацьки. Нема сенсу завертати факти в папірці. Мусите нарешті довідатися про правду, якою б страшною ця правда не була. О 6-й годині ранку дня такого-то в Карильському померла ваша люба мамця. Вічна їй пам'ять! Похорон відбувся тоді-то. На похороні було багато народу. Був також і я з вашим татом. Тримайтеся!”

Я перечитав дядьків лист, здрігнувся і чимдуж кинувся до спальні, щоб подивитися на записану на стіні дату. Дата була того самого дня, коли померла мама.

Що це? Чудо? Але тому, що я, під впливом розповідань дядька Василя, в жадні чудеса на світі ще змалку перестав вірити, прийшов до переконання, що мама, вмираючи, думала про мене й що ці думки її дійшли до мене й збудили. Як-що існують у природі звукові хвилі, які ловить фонограф, то можуть існувати також хвилі волі, волеве проміння. Вже далеко пізніше, коли було винайдено радіо й телевізію, моя віра в існування волевих хвиль зросла до абсолютності.

„Казьонним духом”, проти якого я так енергійно протестував, була насичена не тільки атмосфера „воспітанія” гімназійного учня. Наука в гімназіях була також „казьонною”. Все провадилося в школах за наперед виробленим пляном виховувати учня в послухенському дусі із твердим зацепленням йому одного правила: що він є членом росій-

ської нації і вірним сином „російського государства”. Щодня перед початком лекцій у клясах усі гімназисти, не виключаючи католиків і протестантів (за винятком жидів), збиралися у гімназійній залі на спільну молитву, де, по виголошенні священником коротеньких молитов, уся зала співала хором московський гимн „Боже, царя храни”, після чого учні поодиночки розходилися по клясах на науку. А ця наука, в додаток до слів проспіваного гимну: „Царствуй на страх врагам”, виглядала так:

Географія Російської імперії викладалася в тому дусі, що увесь величезний простір московських володінь, на якому проживали десятки різних народів, був заселений „руськими” православної віри, серед яких в незначному числі були також католики, протестанти, магометани й ізраеліти. Найбільший кусень розірваних тоді польських територій із польською столицею Варшавою, що припав після 3-го розділу Польщі на долю Москви, мав скромненьку назву „Привіслянського Краю”, а Фінляндія, наприклад, була нічим іншим, як Фінляндською губернією. Не говоримо вже про Кавказ, Вірменію, Крим, Казахстан, Туркестан, Молдавію, Литву, Латвію, Естонію і т. д. Увесь величезний обшир Сибіру був „руським краєм”. В одній із московських пісеньок, наприклад, які вчителі співу так старанно вщеплювали в українську молодь, виспівувалось:

Но я Сібірі не боюся:
Сібіръ вѣдь тоже русская земля.

Жадних натяків на існування якоїсь України в географії Російської імперії не було та й бути не могло: адже всю державу заселяли „руські”, які тільки поділялися на „великоросов”, „малороссов” і „белоросов”.

Ще фатальніше стояла справа з хитро сфабрикованою наукою російської історії. „Русскій” народ, на підставі цієї історії, брав свої початки від варягів або норман, які прийшли до Києва, заснували й розбудували там „русское государство”. Хай, мовляв, буде хто-будь: варяги, „бродяги”, нормани, бо-знає хто, тільки не автохтони тодішньої Київської Русі, теперішні українці. Про те, що Москві тоді ще зовсім не було на світі і що мізерне Московське князівство постало

кілька століть пізніше, згадувалося лише побіжно, „між іншим”, для „історичної правди”, як один із дрібних історичних епізодів, бож „руський” народ, мовляв, уже давно існував, лише з головним осідком над Дніпром. Жадних вказівок на те, що ще в половині 17-го віку на чужинецьких географічних мапах Московщина називалася лише „Московією”, а народ, який її заселявав, „московитами”, у тій „російській історії” не існувало. А тим паче згадки, боронь Боже, про славний „Опис України” 17-го віку француза Бопляна, в якому автор називав нас українцями, а нашу батьківщину *terra cosacorum*. Культура народу, який жив над Дніпром, була „руською”, а „малоросійськіє” козаки, що згодом появились на цих землях — то були звичайні собі одчайдухи, які втікали від панщини (звичайно, польської) на Запорозьку Січ і там собі славно воювали проти турків, татарви, поляків та проти інших „бусурманів” — ворогів „руського” православія. В „одобренних” і „рекомандованих” шкільних підручниках це урочисто називалося „борьбой креста с полумесяцем”.

Про прилучення України до Московщини говорилося у „російській історії” в тому сенсі, що поляки почали, мовляв, силувати козаків навертатись на католіцизм і вже були запровадили унію. Богдан Хмельницький підніс козацтво до повстання і допровадив справу до Переяслава, а в Переяславі на козацькій раді всі однодушно постановили „піддатися під царя восточного, православного”. Слів „навекі поддаться” в тій історії ще не було. Це доповнення належить уже до винаходів пізніших, московсько-большевицьких „істориків”.

Кілька років по Хмельницькому „ізмєнник” Мазепа зробив був спробу „зрадити” Москву, але це йому не вдалося. За ту його зраду московська православна церква прокляла його в Глухові, а бідолахи Кочубей і Іскра, яким з наказу Мазепи були публічно повідрубувані сокирою голови, мало не зачислені до „лику святих”. Настав після того повний спокій серед „малоросів”, аж нарешті, на загальне бажання, гетьманство на Україні, як зайва, застаріла форма адміністративного устрою, було скасоване. І по всьому. Коротко і ясно.

На допомогу цьому „скромному” витворові російської „науки” історії приходила „русская словесность”, тобто істо-

рія московської літератури. Початки цієї „словесности” сягали також безцеремонно старого Києва, забираючи звідти рішуче всі надбання усної і письмової літературної творчості нашого народу з билинами, літописами, „Поученням” князя Мономаха, ба — навіть із „Словом о полку Ігоря”. Були потім грубими нитками пришиті до цього всього пізніші „сочінєня” різних московських Ломоносових і Державіних із центральною постаттю серед них Пушкіна. Цей Пушкін своєю поемою „Полтава” дуже зміцнював позицію російської історії. Згадана поема, як відомо, починається тим, що описує українського козака, який удень і вночі скаче на північ, везучи зашитий у свій шапці

Донос на гетмана-злодея
Царю Петру от Кочубея.

Цю „Полтаву” кожен гімназист повинен був вивчити напам’ять, а Пушкіна „русская словесность” ставила на п’єдестал, вище якого не стояв жаден поет на світі. А чому? Бо в тих часах, коли Пушкін жив, грузини та інші кавказькі народи упродовж 45 років одчайдушно боронилися із зброєю в руках проти нахабного нападу москалів на їхній край, щоб силою прилучити Кавказ до московських володінь. Наш Т. Шевченко тоді в своїй поемі „Кавказ” підтримував на душі славних борців за свою волю, підбадьорюючи їх словами:

Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає,
За вас сила, за вас правда
І воля святая.

Зовсім інакше задивлявся на цю справу „свободолюбивий” московський поет Пушкін. Під адресою тих самих кавказьких борців за свою волю він вигукнув у своїй поемі:

Смірись, Кавказ!

Ми, гімназійні учні, лише інтуїтивно догадувались, що не все з тою наукою, яку нам викладали в клясах, є в порядку, але де і в чому саме був той непорядок, нам ніхто точно сказати не міг. Гімназійна бібліотека була набита різним мотлохом для запаморочення школярської свідомості, і цей

мотлох не тільки не відкривав нам очей на правду, а ще глибше вбивав у наші голови те, що проповідували з своїх катедр наші законопослушні вчителі та з своїх сторінок голосили різні підручники.

Про те, щоб відшукати в шкільних бібліотеках того часу на Україні бодай одну якусь книжку в українській мові, годі було навіть думати. Доступ українським авторам туди був рішуче закритий, особливо Т. Шевченкові, бо його „Кобзар” хоч і як був обкраяний московською цензурою, вважався за дуже небезпечну лектуру, тому, поперше, що своїми порожніми місцями, де був сконфіскований текст, багато чого давав до надуми читачеві, а, подруге, тому, що явно свідчив про існування в межах Російської імперії якоїсь окремої, відмінної від московської, мови, а цього не сміло бути. Отже, хоч для видавання „малоросійських” книжок у межах московської імперії і був видуманий спеціальний правопис під назвою „ярижки” з ятями, твердими знаками і єри, який уподібнював українську мову в письмі до московської, все ж таки українських книжок до московських бібліотек, спеціально до шкільних, не допускали.

Дехто з відважніших людей тих часів мав сміливість діставати з-за кордону „повного” Шевченка, та ще й друкованого кулішівкою, але таких людей було тоді дуже мало, бо викриття такого „повного Кобзаря” загрожувало тяжкими карами.

Так ото ми „просвещались” і набиралися „полезних знаній” на гімназійних лавах.

В мені сиділа з ранніх літ вроджена українська стихійність, підтримувана, можливо, любов’ю моєї бабці до старих наших традицій і нашого побуту, маминими співами українських пісень та батьковими оповіданнями (звичайно, в московській мові) про українське козацтво. Ця стихійність сиділа в мені півсвідомо, але вона вперто вимагала для себе постійної духової поживи, якою в межах дозволеного „казьонною” наукою і „казьонним” вихованням були лише гоголівський „Тарас Бульба” з „Вечерами на хоторє біля Діканьки” та згадувана Пушкінова „Полтава”, яка, хоч і називала Мазепу „злодєєм”, все ж говорила про те, як

Україна глухо волновалась,

як козаки схилялись

Пред булавою і бунчуком
Малоросійського владики

та про інші, хоч і дуже неясно висловлювані, але такі милі мені речі з нашого дорогого минулого. Нарешті сама постать гетьмана-„злодея“, хоч і як її очорнював московський поет, була для мене безмежно любою і привабливою.

Так ото минав час, аж одного разу якось я, зовсім випадково забігши до спальні в пансіонаті, побачив, як старші мої товариші-пансіонери 7-ої і 8-ої кляс, забувши замкнути за собою двері на ключ, тихцем щось ховали нагорі високої кафлевої печі. Конспіратори миттю притримали мене і, здупивши шию пальцями, наказали, щоб я нікому на світі ані півсловом не смів писнути про те, що тут бачив. В противному разі вони відріжуть мені язик бритвою (при цьому навіть показали мені бритву) й викинуть його псам на поживу. Крім того, я мусів був заприсягнути на Євангелії, що даного слова дотримаю.

І я мовчав. Але мені ставало аж тісно в грудях від цікавості довідатися, що то були за книжки, з якими ті старші товариші так пильно ховалися. Отож одного дня якось, прикинувшись хворим, я залишився в пансіоні, коли всі вибралися на післяобідню прогулянку до міста, видряпався з великим трудом на під і знайшов там кілька виданих за кордоном книжок Пісарєва, Чернишевського та ще інших авторів із так званої „запрещенной літератури“. Перегортаючи ті книжки, я не міг добре добитися їхнього змісту, але бачив, що в них містилася та правда, яку так старанно ховали від нас наші вчителі й ментори.

Цей випадок мав велике значення в моєму житті. Я перестав після цього вірити своїй шкільній науці, твердо знаючи, що всі ті „ура-патріотичні“ бздури, якими нам забивали голови, є підлою брехнею, а що є правда на світі, свята правда, але десь поза межами гімназійних мурів.

І я почав ще сильніше ненавидіти казньонний дух науки й касарняний пансіонерський режим, намагаючись, де тільки траплялася нагода, виявляти свій протест проти них.

Але всі мої протести виявлялися в формі різних дівачких вибриків, а за такі вибрики учнів гімназії карали карцером. Ця кара виглядала так: учня після лекцій залишали в гімназії, оголошували йому вирок і зачиняли в якійсь порожній класі, а для догляду над самотнім „арештантом” під час сидження приставляли Якова Кондратьєвича Столбушова. Був це родовитий москаль, вислужений при царському війську старший солдат із рангою фельдфебеля, який жив при гімназії, вчив учнів під час великої павзи гімнастики, а, на випадок засудження когось до карцеру, мав сидіти для нагляду над ним у класі.

Всі учні називали його Яков Кондратьєвич, як, врешті, всіх своїх „наставників”, а навіть директора: Михайл Фьодоровіч, Василій Петровіч, Фьодор Андрєєвіч і т. п. Це не біло формою демократичного звернення, як дехто думає. Була це типова московська, енергійно насаджувана скрізь на Україні звичка називати людей „по імені і отчеству”, яка, між іншим, так міцно прищепилася в Східній Україні, що тамошні люди вважають її за єдино чемностеву, доброго тону форму, хоч в дійсності це є ніщо інше, як чужа, зовсім неприродна духові нашої мови, але міцно вросла вже в неї звичка.

На початках карали мене одно-, дво-, а навіть тригодинним карцером, але я не вгамовувався, і число годин мого відсиджування все зростало. Дійшло воно до 12-ти, а одного разу навіть до нечуваної в історії гімназії міри покарання: до 24-ох годин. Посадили мене в карцері о 3-ій годині в суботу, а випустили о 3-ій годині по обіді в неділю. За це Столбушов зненавидів мене, а серед товаришів я здобув славу „героя”, і то не лише серед „шмаркатерії”, а навіть серед старших учнів і декого з учителів. Не кажу вже про гімназисток, які пересилали мені через колег з „волі” вислови здивування і признання.

Покарання карцером потягало за собою зниження балю з поведінки, але нікого із „непослушних” з гімназії, бодай у Глухові, не викидали. Пояснювалось це тим, що в гімназіях того часу було дуже мало учнів, і школи побивалися за ними. Усіх, наприклад, учнів у глухівській гімназії було, пригадую собі, 240, а всіх гімназій на Чернігівщині було тільки 6. Тим-то, не зважаючи на всі мої штучки, гімназія мене терпіла в надії на те, що я колись схаменуся. Дирек-

тор М. Лазаренко раз-у-раз закликав мене до свого кабінету і там „врозумляв”, або доручав це робити братові Вікторові чи дядькові Вані. Цікаво, що за весь час моєї науки в глухівській гімназії М. Лазаренко ані разу не написав про мою поведінку моєму батькові.

Так ото я „бушував”, спонукуваний до протесту півсвідомістю, аж доки не сталося в тому часі двох подій, що багато заважили в моєму житті.

Першою було призначення до нашої гімназії нового вчителя „словесности” Олександра Малинки. Був тоді я в 5-ій класі.

Звичайно, поява кожного нового вчителя нас дуже інтригувала. Ми перш за все вимацували слабкі сторони його вдачі, щоб потім використовувати їх, при чому, в залежності від цих підмічених слабостей, наділяли вчителя відповідною кличкою. Отож були вже серед наших менторів особи з кличками: Голопупенко, Жук, Сельодка (оселедець) і т. д.

О. Малинка прийшов до класу в супроводі директора М. Лазаренка, який його нам відрекомендував і наказав, як звичайно, „любіть господина учителя і жаловать”.

Перед призначенням О. Малинки, в його заступстві, почав був викладати нам словесність інший учитель. О. Малинка поцікавився, що саме з тим учителем ми встигли перейти, подумав і заявив:

— То зачнемо курс іще раз від самого початку. Я вам буду викладати, а ви слухайте, децю занотуйте собі, а потім із кінцем кварталу будете складати мені іспити з своїх знань.

І він почав нам викладати. Почав з київських часів, представляючи нам усі тогочасні надбання літературної творчості так принадно, що ми всі й вуха порозвішували, слухаючи його. Викладав він цілу годину, як університетський професор, поки не задзвонив дзвінок.

На наступній лекції О. Малинка продовжував свій виклад. Говорив так цікаво, що останні навіть шалапути й лоботряси в класі, залишивши свої справи, почали вслухуватись. Тяглося так пару тижнів. Аж одного разу якось О. Малинка заявив нам:

— Покищо на цьому зупинимось. А тепер хотів би я довідатись, чи засвоїли ви те, що я вам викладав. Візьмімо,

для прикладу, „Поучення” Мономаха. Хто ходів би розповісти мені щось про це?

Охочий знайшовся. Експромтом, без підготовки почав він розповідати про „Поучення”. О. Малинка уважно слухав, коли-не-коли поправляв учня, нарешті подякував і попросив його сідати на місце.

— Матимете в журналі п'ятку за відповідь. Хто хотів би ще скласти іспит?

Знаходилися охочі, відповідали, діставали балі.

— Ну, а ви? — звернувся Малинка до одного з слабих учнів. — Як називаєтесь?

Той назвав себе.

— Ану, спробуйте ви.

Але нічого доброго з цієї проби не вийшло. Учень мало що пам'ятав, плутався, ніякував.

— Підучіться трохи вдома й, коли будете чути на силах, скажете мені.

Це дуже вразило всю класу. Як? Щоб учень не відповів нічого і щоб учитель не поставив йому за це двійки?

У всіх нас виросло миттю глибоке почуття пошани до О. Малинки. Ця пошана й зацікавлення особою вчителя зросли ще більше, коли Малинка почав у своїх викладах порівнювати деякі місця писаних давніх літературних творів із теперішньою українською народною творчістю, вживаючи слів „Україна”, „український” та цитуючи по-українськи цілі уступи з народних пісень, а дещо і з Шевченка, або наводячи для порівняння народні наші приказки й приповідки. Вже значно пізніше довідався я, що О. Малинка був свідомим своєї національності українцем і що мав видану по-важно-наукову працю (звичайно, в московській мові) про український фольклор.

У курс „російської словесности” входило, між іншим, писання кілька разів на рік так званих „сочінєній”. Ці „сочінєнія” писалися або на теми курсових викладів, або на вільні теми й мали за ціль призвичаювати учнів до викладання своїх думок на папері.

Одного разу О. Малинка без усяких попереджень прийшов до класу й запитав:

— Чи всі маєте зошити до писання? Будемо писати сочинєніє.

Дехто почав жалуватися, що не має зошита.

— Маєте ось папір. Пишіть на ньому.

— Я не маю ручки, — обізвався хтось.

— Можете писати олівцем, — сказав Малинка. І дав нам якусь тему.

Звичайно на писання „сочінснїя” в класі нам призначали дві або три години. Але О. Малинка хотів тоді довідатися, як ми справимося із заданою темою за одну годину.

Коли продзвонив дзвінок і О. Малинка почав відбирати від учнів „сочінснїя”, хтось заявив, що встиг написати лише кілька речень.

— Це нічого, — заспокоїв його О. Малинка. — Важке не те, скільки написано, а як написано.

За кілька днів після того він приніс до класу переглянені скрипти наших „сочінснїй” і почав їх роздавати учням. Викликавши мене до катедри, він приязно глянув мені в очі й сказав:

— Добре написано. З вас буде письменник.

Це зробило на мене таке враження, немов би над мою голову розірвалася бомба. Я взяв у руки зошит і відразу відчув, як у мені зродилася раптом свідомість якогось святого обов’язку перед вродженим покликанням. Ця свідомість потім ніколи не покидала мене.

Я згадав, що О. Малинка, як пізніше довідався я, був свідомим українцем. Мушу на цьому місці зазначити, що переважна більшість учителів у глухівській гімназії були також українцями, про що виразно свідчили не тільки їхні прізвища (Малченко, Громика, Шкіль, Лазаренко і т. д.), а й виразний український акцент, з яким вони по-московськи викладали. Але все це були несвідомі свого національного походження люди, так звані етнографічні українці, як, врешті, величезна більшість тодішньої української інтелігенції під московською зверхністю, яка в ліпшому випадку називала себе малоросами. Українськість цих людей (в тому числі й моя, особиста, про що мова буде далі) вилазила з кожного сказаного по-московськи слова (елеганція, котлета), а часто і з вставлювання в свою „московську” мову чисто українських висловів і зворотів. Так, наприклад, наш учитель географії М. Малченко дуже часто вживав слова „таяк”, в зна-

ченні московського „так как”. Але про цю неукраїнськість українських людей будемо говорити пізніше.

Другою важливою в моєму житті подією, що сталася приблизно в тому самому часі, було вже щось зовсім інше.

Я згадував, що мав змалку нахил до малювання. Чому мене батьки не віддали в науку до якоїсь малярської школи, а всунули в цю осоружну гімназію, а до того ще й у пансіонат при ній — це було постійним болючим моїм запитом. У програмі гімназійного навчання був, правда, предмет малювання, який називався „рисованієм”, але цей предмет, нарівні з гімнастикою, співом і танцями, мав третьорядне значення, а до того ще „рисованієм” займалися лише в перших трьох клясах. Я мав завжди найвищий бал з цього предмету.

Одного разу я намалював олівцем копію якогось портрета з журналу й приніс цей малюнок до кляси. Товаришеві, який постійно сидів поруч мене на шкільній лаві, малюнок дуже сподобався і я його подарував йому. Товариш був „вольноприходящим”, тобто жив у місті.

Наступного дня він повідомив мене, що до його сестер-гімназисток приходили вчора товаришки й оглядали мій малюнок. Усім він дуже сподобався, крім одної, Віри Литвинової на ім'я. Ця Віра сама дуже добре малює і мій малюнок зовсім розкритикувала.

Це мене дуже діткнуло. Подумаєш, критик який знайшовся! А що ж ти сама вмієш, кекса немазана?

Я прийшов того дня „додому” з кляси, сів і написав до тої Віри лист. Так, мовляв, і так, критика дуже добра річ, але для того, щоб критикувати, треба самому щось уміти. Чи міг би я просити суворого критика показати мені щось із речей своєї власної роботи?

Другого дня через свого колегу-сусіда я цей лист передав Вірі Литвиновій.

Яка ж була прикра несподіванка для мене, коли третього дня я розгорнув принесену мені відповідь Віри на мій лист. Ця відповідь була написана не тільки твердим, виробленим, „мужеським” письмом, а була „мужеською” і своїм змістом. Відчувалося, що автор листа вміє думати і вміє свої думки майстерно викладати на папері. Просто вірити не хотілося, що це писала школярка, учениця 5-ої гімназійальної кляси.

А Віра писала, що малюнок мій справді мала в своїх руках, але зовсім його не критикувала. Навпаки, він сподобався їй. Що за люди є на світі, подумайте собі! Одно було з її боку зауваження, а саме, чому я, відтінюючи предмети, розтираю олівець пальцем, а не затушовую чертками. Вона, наприклад, признає цей другий спосіб за кращий. Але — Боже милий, „на вкус і цвет — як москалі кажуть — товарища нет”.

І щось далі в цьому дусі, а наприкінці запитус мене про щось. Про що саме, вже не пригадую тепер собі, але добре пам'ятаю, що я був поставлений у приємну необхідність відповісти Вірі на її лист.

Не минуло й пари днів, як вона знову написала до мене. Я відповів. І почалося.

Листи ми писали одне до одного довжелезні. Скільки робилося в них різних запитів, скільки було відповідей на поставлені запити, скільки спонук до того чи іншого висувалося в написаних рядках, які широкі розкривали ми одне перед одним горизонти! Лист за листом і, нарешті, на пропозицію Віри, ми перейшли на „ти”.

Щире розкривання тайників своїх душ поволі привело до почуття безмежної взаємної близькості, а потім і до очікуваного взаємного признання, що одне без одного існувати ми не можемо.

Це листування з Вірою дуже мене підтягнуло. Віра розкрила мені очі на багато речей, особливо на речі політичного характеру, а вже я був зовсім приголомшений, коли вона почала часами писати до мене по-українськи або цитувати місця з Шевченкових творів, яких я не знав. Вона, значить, мала під руками „повний Кобзар”, виданий кулішівським правописом, якого я не знав, призвичаєний до „ярижки”. Листуючись із Вірою, я чувся так, немов би сидів у замкненні, куди час від часу продіставалися з волі вістки, які приносили мені щоразу щось нове, свіже, доти зовсім нечуване й незнане.

Під впливом Віри я споважнів і перестав робити хлоп'ячі вибрики в своїй протестаційній боротьбі проти зненавидженої казньонщини, але прийшов до остаточної постанови, що підлягати далі цій казньонщині не буду. Отож мушу або покинути пансіон і перейти на приватне мешкання в місті,

або попроситися з глухівською гімназією і перенестися до якоїсь іншої. Але до якої?

У Києві існувала тоді дуже популярна на Україні колегія імени Павла Галагана. У цій стародавній фундації, що мала лише чотири старші гімназійні класи, учні жили також в інтернаті, але там зобов'язував уклад життя, подібний до того, який існував у глухівському учительському інституті: учні не носили уніформи, не мали над собою поліційного нагляду „воспітателів”, користали з права свободного виходу до міста. А до того всього наука й проживання в інтернаті були безплатні. Одна лише була перешкода для вступу до колегії: туди приймали тільки найвизначніших з поведінки й успіхів у науці учнів, чим я виказатися не міг. Треба, отже, було шукати якоїсь іншої гімназії. Мою увагу привагла чомусь до себе новгородсіверська гімназія, в якій учився колись мій дядько Василь. Але перенесення до Новгорода-Сіверського залежало не від мене. Треба було на це ще батьківського рішення.

А батько після смерті мами мав великі клопоти. Старша наша сестра Олімпіяда вчилася вже, правда, в дівочій спархіяльній (з правами середньої) школі в Чернігові і мешкала там у шкільному інтернаті, але були ще дві молодші сестри, які потребували постійної опіки. В характері доглядача за ними батько найняв старшу жінку, яка перебрала також на себе обов'язки господині дому. Це значно розв'язало батькові руки. Він розглянувся навколо, покинув зненавиджену нами всіма Корюківку й перенісся на посаду такого самого “сідельця” до веселого містечка Нові Млини над рікою Сеймом коло Сосниці. За староgetherманських часів це містечко було осідком команди новомлинської козацької сотні.

Нові Млини були значно ближче до Карильського, і ми тепер почали частіше відвідувати бабцю. Кожного разу, як ми приїздили туди, бабця брала нас із собою і водила на невеличке сільське кладовище коло дідової садиби, де під похилою березою мовчазно стояла могила над місцем вічного маминого упокоєння. Як би далеко я не був від рідних сторін, перед моїми очима ввесь час стоїть ця похила береза з мовчазною могилою під нею.

Перебуваючи у тих часах на літніх вакаціях у Карильському, я сам або, частіше, в товаристві завжди заміряного

Вані, який закінчив уже гімназію і був студентом київського університету, любив час від часу ходити на прогулянки до Кліщівщини. Цей ліс, завжди дбало утримуваний і викошений від трави, був свого роду парком, в прохолоді якого було приємно перейти або мрійливо посидіти під навісом 300-літніх дубів.

Одного разу якось, гарячого соняшного дня, я і Ваня вибралися до Кліщівщини. Перейшли її здовж аж до краю, що виходив у багна, постояли на сонці й повернули назад. На голубому чистому небі самотньо висіла над нами відірваним чорним острівцем невелика, але густа громова хмара. Ми підходили вже до дубів, коли раптом почали падати з хмари на нас великі краплі рясного дощу.

— О, маєш! Сховаймося! — скрикнув Ваня.

Ми підбігли до найгрубшого дуба й притулились до його стовбура.

— Курячий дощ! — сказав я, поглядаючи на сонце, що просвічувало крізь віти дуба.

Проте, хоч дощ був і „курячим” (так називалися в народі дощі, що падали, коли світило сонце), вода гадючками стікала по корі дерева й обмочувала нам одяг.

— Тікаймо додому! — гукнув я і кинувся бігти в напрямі дому.

Ваня, чув я, біг слідом за мною.

Під густим дощем перебігли ми ліс, греблю на ставу, весь сад і, добре змокнувши, вскочили на ганок дому, коли раптом нас щось осліпило і слідом за цим страшний рев, немов би щось обвалилось за нами, оглушив наші вуха.

Дощ перестав раптом падати й хмара, відсовуючись набік, поплила кудись далі.

— І варто було втікати? — запитав Ваня, скидаючи з себе промоклу сорочку.

Лише за півгодини після цього бабця принесла нам із кухні новину, яка безмежно здивувала нас: грім ударив у Кліщівщині в найгрубший дуб і зробив у ньому зверху донизу жолоб, вирвавши з нього довгу смугу нутра й кори.

Я і Ваня миттю кинулися до лісу. Справді, в дубі, під яким ми так недавно стояли, був глибокий рівчак, а на траві коло нього лежало вирване з середини дуба довге пасмо деревини.

— Ну, й що б з нами було, Ваню, якщо б ми не втекли? — запитав я.

Ваня мовчав, із страхом розглядаючи те місце, де на нас півгодини тому чекала певна смерть.

Коли ми розповіли про цей випадок бабці, вона сплеснула долонями й широко перехрестилася.

— Спасла вас, хлопці, від неминучої біди єдино рука Бога! — сказала вона. — Будете в неділю в церкві, подякуйте Богові за чудо.

Але частіше я з Ванею (брат Віктор усе якось тримався в стороні від нас) виходили на край величезної дідової левади, сідали там на плоті, що обгороджував з усіх сторін леваду, під тихими зеленими вербами й задумливо дивилися на дорогу, що серед зеленого моря жит бігла до далекої білої церкви. Була то церква в селі Рожественнім.

Право від тої рожественської дороги, на краю села Карильського, стояли в житах десятки вітряків, серед них і вітряк діда Прокопенка, з широко розпростертими в повітрі крилами. А вбік від далекої рожественської білої дзвіниці, в неясній лілієвій далечині, де сходилося небо з землею, лежала широкою смугою загадкова безвість. Цілими годинами, бувало, простоював я там і вдивлявся в цю безвість, що завжди нестримно вабила мене до себе й викликала в моїй душі почуття глибокої туги за чимось далеким, гарним, але невлучно недосяжним.

Іноді вдень, стоячи там, я чув із Ванею гупання далеких гармат. То, як пояснював нам дід, стріляли в Батурині московські солдати, відбуваючи щорічні воєнні маневри.

А вечорами, коли сонце схилялося до обрію і коли люди покидали роботу в полі, багато разів я простоював під тихими вербами і вслухувався, як сільські дівчата, повертаючись групами до села, співали чудові, незрівнянні своєю настроєвістю степові пісні. Тужливі здебільша своїм характером, бо майже завжди говорили про заведену любов, строфи цих пісень закінчувалися довгими гармонійними октавами.

Згадуючи про ці пісні, ніяк не можу збагнути причини, чому ані один із наших композиторів, ні Лисенко, ні Стеценко, ні Кошиць (Леонтович міг не знати їх, бо жив на Поділлі), записуючи й гармонізуючи українські народні пісні, байдуже перейшли попри ці глибоко зворушливі й своєрідно

скомпоновані степові пісні. Не тільки не можу збагнути їхньої байдужості, а й ніяк не можу подарувати їм того, що, випустивши з-поза меж свого зацікавлення широкий цикл оригінальної музичної творчості нашого народу (між іншим творчості історичної, бо в словах цих пісень згадуються раз-у-раз козаки й козачки), вони зневажливо охрестили їх назвою „примітиви”. Що за дивна назва? Чому примітиви? Може тому, що ці суто народні пісні побудовані на двох тонах? Алеж у тому саме й уся їхня своєрідність, уся оригінальність, яка, впарі з глибокою настроєвістю та з частим уживанням біглих ноток або так званих форшлягів, надає їм ту красу, що вкладається в межі окремого музичного стилю. А чому ж тоді народні пісні інших східних народів (турецькі, індійські), виконувані в одному лише тоні (вунісон), нікому не впадає на думку назвати „примітивами”?

Масмо щастя, що в часах повного загладжування московськими большевицькими нацистами всіх особливостей нашого народного побуту, в тому числі й народної музики, знайшовся один музикант неукраїнського походження, який глибоко відчув у цих наших „примітивах” музичну цінність і зафіксував їх на плитах. Правда, чимало з цього зафіксованого вже вульгаризоване дешевим духом вулиці (домішка мужеських голосів до жіночого співу, хоч ці пісні своїм характером різко поділені на суто дівочі й парубоцькі) або попсуге акомпаніаментом гармошки чи балалайок. Але заслуга цього музиканта в тому, що він урятував від повної заглади бодай те, що ще можна було врятувати. Цим музикою, якому ми повинні скласти нашу найщирішу всенародну подяку, є композитор Вірьовка. Догадуємося, що велика частина цих цінних витворів нашої музичної народної культури через нашу байдужість встигла вже, на превеликий жаль, навіть зникнути, як зникає багато інших неоціненної вартості наших пам'яток. Завжди, коли я чую в далекій Америці ці записані на плитах наші „примітиви”, в думках переносуюся під ті зелені карильські верби в кінці дідової левади, під якими стільки разів у юнацьких роках простоював вечорами, переймаючись настроєвістю і глибокою красою цих тонко музичних витворів нашого народного генія.

Проживаючи на літніх вакаціях у Карильському, Ваня, я і Віктор, а згодом і наші сестри, ходили час від часу в гос-

ті до дітей карильського священика — Аркадія і Марусі Гусаківських. Аркадій учився в духовній семінарії, а Маруся — в середній жіночій спархіяльній школі в Чернікові. Ми майже завжди заставали там двох синів місцевого церковного дяка, які також училися в чернігівській духовній семінарії і були товаришами Аркадія. Мою увагу завжди звертало те, що ці дяченки говорили між собою по-українськи, а іноді зверталися по-українськи й до нас, хоч ми в розмові з ними уперто трималися московського жаргону. Їхній батько — карильський дяк був звичайним, трохи начитаним у церковних книгах селянином, отже звичку його синів-семінаристів говорити по-українськи я пояснював „простацтвом”. У моїй свідомості тоді ще не існувало поняття окремішності української мови від панівної московської і такого самого права вжитку її у найтонших навіть культурних питаннях, як і мови московської.

Вже пізніше зупинив на собі мою увагу той факт, що поповичі й дяченки сусіднього села Рождественного, також семінаристи, яких ми вряди-годи відвідували, говорили також постійно по-українськи. Тільки значно пізніше, коли я виїхав на студії до Москви, як „общерос”, а після трьох років перебування в ній повернувся на Україну, як свідомий українець (про це мова буде пізніше), я побачив, що інтелігентною верствою в тих часах, яка в розмовах трималася на Україні своїй рідній мові, було переважно духовенство, а розсадником української національної свідомости були духовні школи. Мені особисто майже не доводилося зустрічати когось з-посеред учнів клясичних і реальних гімназій на Україні, хто говорив би по-українськи. Навпаки, в них був засвоєний дух якогось презирства до „простої” мови, і вони зневажливо називали учнів духовних семінарій „бурсаками”. Крім духовенства, зустрічалися на Україні окремі одиниці з-посеред інтелігенції, які демонстративно носили на собі український національний одяг і говорили скрізь лише українською мовою. Це були одиниці, на яких решта української інтелігенції, що трималася московської культури, дивилася, як на „оригіналів” і так їх називала. Ці „оригінали” рекрутувалися переважно з інтелігенції незалежних професій, головним чином із фельдшерів, службовиків поміщицьких економій, сільських писарів тощо.

Живучи на літніх вакаціях у Карильському, Ваня, Віктор і я час від часу відбували паломництва до недалекого великого чоловічого монастиря в Рихлах. Був це старовинний, можливо ще в княжих часах заснований монастир-фортеця, обступлений з усіх боків, як і інші монастирі на Чернігівщині*, високими кам'яними мурами із стрільницями, вежами і т. д. Їздили ми туди звичайно кінями, переночовували в монастирській „гостинниці”, а надвечір другого дня повертались додому. Цікавило нас у тому монастирі чимало речей, а саме пречудової будови церкви з чудернацьки вигнутими в старокозацькому стилі банями, відмінний від звичайного, світського, монастирський ригор життя, маси паломників у всіх порах року, старі ченці-схімники, що самотньо жили в скитах на дні глибокого, зарослого віковим лісом яру коло монастиря, величезна пасіка за яром, у якій було коло трьох тисяч пнів бджіл, і т. п. Але найцікавішою річчю в рихловському монастирі був величезний, по обидва боки довгої монастирської брами - склепіння розмальований образ пекла й раю давнього козацького письма, який монастир беріг, як дорогу святиню. Кожен, хто переступав поріг брами, мимоволі зупинявся і довго простоював перед цим образом.

Усю праву сторону брами** займав образ пекла. На величезному просторі посеред диких скель і урвищ чорніла чадним полум'ям смола і в ній пеклися грішники. Високими кривавими язиками здіймався вгору вогонь і лизав з усіх боків загнану туди отару засуджених на вічні муки людей із повними розпуки, страждання і каяття обличчями.

Кого-кого тільки не було там: архиєреї, ченці, князі й царі в золотих коронах, блудниці з голими тілами, лихварі, ненажери, зрадники, ошуканці і багато, багато іншого грішного люду. Посеред них на найвищому місці стояв апостол Юда, а коло нього грішний митрополит із схрещеними на грудях руками. Чорні постаті рогатих володарів пекла з блискучими, налитими злорадством очима, в яких відсвічу-

---

* Новгородсіверський, Крупецький коло Батурина та ін.

** Подаємо опис із нашого оповідання „Отаман Крук”, написаного під впливом спогадів про наші дитячі роки вже на еміграції.

Федір Дудко і його старший брат Віктор.

валися відблиски пекельного вогню, з закрученими хвостами, цапиними борідками й ратицями на ногах господарили коло грішників. Вони кололи їх залізними вилами, били дротяними канчуками, пекли в гарячій смолі, виривали кліщами язики зрадникам, примушували брехунів лизати розпечені сковороди й чинили інші, не знати ще які страшні речі. Чадний дим густими багряними стовпами здіймався вгору і ніс до неба даремні благання та зойки із страшного місця плачу й скреготу зубовного. В густих хмарах, що висіли над пеклом, палахкотіла кривава заграва величезної пожежі і було моторошно очам дивитись на неї.

За червоними хмарами кривава барва бліднішала й поволі переходила на середину склепіння в блідорожевий тон, на якому вирисовувалися чотири постаті ангелів із розпростертими крилами. Довгими сурмами, зверненими на всі чотири сторони світу, сповіщали вони про настання страшного суду.

З вершини склепіння блідорожева барва починала голубіти й переходила на ліву сторону брами в чисту небесну блакить. Легкі білі хмарки, як човники в чистому морі, плили у високості над великим райським садом. Розлогі дерева кидали тінь на ніжно-зелену траву й красувалися своїми золотими й червонобокими овочами. Чепуристі пави, мов гарні молодичі, порозпускавши хвости, гордо походжали по саду, пишаючись своєю вродою. Повні соняшники світилися золотом на сонці. У затишку дерев лежали на траві різні звірі й спокійно поглядали на зелену галяву посеред саду, на якій безжурно веселилися праведники.

На цій галяві стояв довжелезний стіл, накритий білою скатертиною із стародавнім українським вишиттям уздовж по краях. На столі було наставлено багато всякого печива й питва, як на великодніх розговінах, і круг нього засідали праведники. Передній, найближчий до глядача, край столу по-театральному був незайнятий. Зате здовж інших трьох сторін густо засідав чесний народ і живився чим Бог послав. Полумиски з овочами, кавуни, дині, полив'яні миски з різним печивом і варивом від краю до краю заповнювали стіл. Тут і там стояли дзбани з варенухою, а кілька боклаг струїли оковиту в підставлювані чарки, підігріваючи радість у серцях праведників.

Всередині за столом сидів Христос. Перед ним стояла на столі паска. З одного боку Христа — ученики його та інші праведники, з другого — сивоусе козацтво. Кілька кобзарів і лірників примостилося по боках столу на траві й грали на лірах та бандурах.

Дуже старий був цей образ. Від часу в багатьох місцях на ньому повилущувалася фарба, а на лівій стороні, там, де був рай, уздовж всього образу заціловано було широку смугу на висоті, до якої сягали людські уста. Проте, навіть на думку нікому не приходило його відновлювати. Цінуючи всяку пам'ятку минувшини, монастир з особливою побожністю беріг цей старовинний, дуже шанований народом образ, що дійшов до наших днів у своїй наївно-простодушній, первісній красі.

Багато разів я з Ванею і Віктором, буваючи в монастирі, пильно вдивлялися в цей образ. Але одного разу якось, приїхавши до Рихлів, із занепокоєнням побачили, як на драбинках перед образом пекла і перед образом раю сиділи монастирські послушники й без милосердя замазували їх білою фарбою. Як це? Чекайте но! Що сталося?

Виявилось, що в тому саме часі до монастиря приїхав, об'їжджаючи свою єпархію, новопризначений чернігівський єпископ-москаль, глянувши на мальовиці в брамі, жажнувшись і наказав негайно їх замазати. Так ото вони безслідно зникли тоді із стін монастирської брами, як зникали раніш та й далі зникають з лиця нашої землі, на наказ „старшого брата”, інші численні пам'ятки нашої старовини й нашої культури.

Їздили ми у вакаційній порі також у гості або з якимись дідовими дорученнями до знайомих людей у довколишні села. А одного якогось разу вибралися у відвідини до дядька Василя в Борзну.

На півдорозі до Борзни лежав славний Батурин. Я і Ваня із завмиранням серця під'їздили до нього. А було чого хвилюватись: аджеж Батурин був столицею колишньої козацької України! Аджеж там був колись гетьманський Мазеппин замок, була фортеця, яку так завзято боронив проти Меншикових орд німець на гетьманській службі — сотник Кенігсек, а до якої таємним підземним ходом так ганебно запровадив ворогів свій чоловік — сотник Ніс. Там були гетьманські сади, Кочубеїв сад, садиби інших достойників із

генеральної старшини. Нарешті Батурин був пізнішою резиденцією останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, який ще так недавно, всього 150 років тому, побудував там величаву гетьманську палату над рікою Сеймом за проєктом славного італійського архітекта Гваренгі. Чого тільки ми не сподівалися побачити в тому славному Батурині!

Але яке ж гірке було наше розчарування, коли, перепливши пороном ріку й виїхавши крутою дорогою нагору, ми опинилися в занедбаному, Богом і людьми забутому, глухому містечку. Примістивши в тіні під деревами „на попас” коней із візником, ми пішли оглядати залишки батуринської давнини. Проте, як не намагалися відгадати, де саме був Мазепин замок, як не розпитували про це людей, нічого певного ствердити не могли. Північні варвари, на наказ царя Петра, знесли все в Батурині з лиця землі, при чому руйнували все так безбожно, що не залишили найменшого сліду по тому, що там було. Не дурно, як оповідає історія, гетьман Мазепа, повернувшись по кількох днях із шведським військом до Батурина й не побачивши там каменя на камені після московської руйнації, гірко заплакав. В одному тільки місці ми знайшли купу румовищ, де стояв, треба думати, бастіон колишньої фортеці, але й ті залишки докінчувало місце, своє вже, значить, населення, розтягаючи каміння для своїх господарських потреб.

Єдине, що знайшли ми в Батурині з давніх часів, була Кочубеєва садиба та гарна, побудована Розумовським за проєктом архітекта Гваренгі, містечкова церква.

Заходимо до цієї церкви. Бачимо нагробну мармурову плиту на місці поховання останнього нашого гетьмана Розумовського з перечисленням на ній усіх почесних титулів, крім одного: що він був гетьманом України. Пригадую тепер собі, як пізніше я стояв над такою самою плитою сина гетьмана Розумовського, похованого в головній церкві старовинного сіверського спаського монастиря. На ній були вирізьблені також титули покійного, із зазначенням того, що він був міністром народної освіти московської імперії, лише ні словом не було згадано про те, що він був сином українського гетьмана!

Сумно ми постояли над мовчазною плитою і з гірким осадом у душі вийшли з церкви. Заходимо до великого, страшенно занедбаного саду, де нам показали старий дуб, під яким ніби пересиджував колись із Мотрею гетьман Мазепа, буваючи в Кочубеїв, та довгий, порожній партеровий Кочубеїв дім, уже, видно, не один раз перероблюваний на взір сьогоднішніх непоказних містечкових будинків. Це все.

Остеронь від містечка на горбку, в стороні від ріки, на тлі величезного парку, виднілися грандіозні руїни палати гетьмана Кирила Розумовського. Ми пішли до тих руїн. Здалека виднівся маєстатичний портик палати з високою довгою колонадою, яка, не маючи вже даху, виглядала, як низка високих грубих свічадел.

Підходячи із хвилюванням до руїн, я думав:

— Ну, добре. Мазепину палату зруйнували з помсти за його замір відірватись від Москви. А чому ж у такому стані стоїть палата Розумовського? Адже ж він був братом законного, вінчаного в церкві в Шептаках, чоловіка московської цариці Лисавети?

А стан тої палати, коли ми підійшли ближче до неї і роздивилися, був більш, ніж жалюгідний. Дуже міцна, зовсім іще недавня, будова палати виглядала так, як тисячолітні руїни старогрецьких або єгипетських святинь. Цю руйнацію спричинив не давній час чи несподіваний землетрус. Її спричинила зла людська рука. Вже далеко пізніше довідався я, що палата Кирила Розумовського з величезним, розкішним колись парком при ній та багатьма прибічними будовами для гетьманської служби перейшла, після виселення роду Розумовських із Росії до Австрії, у володіння московського уряду. Цей уряд приставив був на початках для нагляду над гетьманською садибою старенького доглядача, а після його смерті залишив палату й усе при ній на ласку долі.

Спочатку палата стояла замкнена. Але згодом знайшлися ніби вломники, які, діставшись до середини палати, почали розкрадати звідти меблі та іншу дорогоцінну обстанову. Місцева влада, на таємний наказ згори, нічого ніби не помічала, зажмуривши очі вбік високоцінної історичної української пам'ятки, а підіслані люди, в тому числі й підштовхуване місцеве населення, в короткому часі розграбували все, що було в палаті.

В одній батуринській хаті, до якої ми тоді зайшли, щоб напиться води, я побачив на стіні вже подряпаний і мухами засиджений образ олійного письма в пишний, колись золочений рамі. Не могло бути найменшого сумніву, що той образ був із звірськи розграбованої гетьманської палати.

Влада вдавала, ніби нічого не бачить, і потайки заохочувала до грабунку довколільне населення почало вже руйнувати саму будову палати, витягаючи з неї все, що могло б придатись у господарстві: паркети, дошки й бальки з підлог та стель, вікна, віконні й дверні лутки, залізні оправы, дах, навіть цеглу й каміння із розшарпаних мурів. Це була ганебна руйнація, якої міг допуститися лише найдикіший варвар. А до того всього, руйнація перфідна, бо московська царська влада, по-пілатськи обмиваючи свої руки, кидала обвинувачення вбік місцевого українського населення.

Порпаючись тоді в грузах посеред мурів гетьманської палати, я знайшов закорковане рильце розбитої пляшки, очевидно, з-під вина, залите чорною смолою, на якій була виразно витиснена печатка з буквою „Є" (Єлисавета). Цю знахідку я сховав і довго потім зберігав, як пам'ятку по Батурині.

Не знати, що сталося б із костуром тієї напівзруйнованої палати, якби московський уряд, під впливом пресових публікацій істориків мистецтва Лукомського та Ігоря Грабаря, боячись голосного скандалу за кордоном, не видав наказу сьак-так реперувати будову та віддати її для вжитку якійсь школі.

Як стоїть справа з тою історичною будовою сьогодні, не знаю. Але на підставі точних відомостей про переведену руйнацію численних церков українського барокового стилю на українських землях, знищення майже всіх найцінніших з історичного боку церков і монастирів у Києві, збурення старих оборонних мурів майже в усіх українських монастирях, є всі підстави сподіватися, що повна заглада описуваних архітектурних та інших цінних наших пам'яток якщо не сталася вже, то може статися кожної найближчої хвилини. Це тим дивніше, коли пригадаємо собі, що всі церкви на Московщині (хоч би, скажемо, церква Василія Блаженного з цибулястими банями на Красній площі в Москві) й усі монументи московським царям у Петербурзі, від Петра й Катерини починаючи, а на Олександрах і Миколаях кінчаючи, сто-

ять на місці, не роздражнюючи очей провідників московського комунізму. Нас дивує тільки, як ті руїни чужого (в даному випадку нашого, українського) минулого не здають собі справи з того, що може ж колись знайтися месник за всі заподіяні людям кривди, який з усіма пам'ятками на московській прадідній землі може зробити те саме, що московські руїниники зробили із чужими пам'ятками на чужих землях.

Переїжджаючи українськими селами в тих часах, можна було скрізь бачити мовчазних свідків недавно скасованого тоді в Росії кріпацтва в образі великих, обсаджених навколо високими тополями панських посіlostей, обгороджених гарними штахетами парків або розлогих овочевих садів із пишними панськими домами посеред них, а осторонь від сіл колишні господарські „панські двори” або так звані „економії”. Прізвища всіх тих, дрібних у більшості, поміщиків, або так званих „мелкопоместних дворян”, наявно свідчили про те, що то були свої, української крові люди, які пішли свого часу на службу до Москви: Тарасевичі, Юркевичі, Синютовичі, Марковичі, Карпіки, Ковалевські, Краснопліські і т. д. Але траплялися серед цих поміщиків і грубі риби з московським князівськими титулами: Голіцини, Румянцеві, Бобринські і т. п. Засновниками цих родів були переважно колишні фаворити московських цариць, які в нагороду за свої „державні заслуги” діставали „дарственныя владѣнія” на Україні чи в інших колоніальних московських краях.

Майже не було на Україні такого села, де не було б панської садиби з великим садом. Звичайно панські садиби, як я вже згадував, обсажені були з усіх сторін високими стрункими тополями.

Скасування кріпацтва в Росії відбулося в 1861 році, отже його відділював від років мого юнацтва приблизно 40-річний період часу. Кріпацьке покоління в більшості тоді вже вимерло, але залишилось іще на світі чимало людей, які були живими свідками або й жертвами кріпацької доби. До таких свідків належав і наш дід Прокопенко.

Багато речей він розповідав про панську сваволлю. В пам'яті моїй заховалося одно прецікаве дідове оповідання про те, як поміщик-москаль із сусіднього села Билки захотів був довідатися, як говоритимуть діти, та й чи взагалі говоритимуть, якщо з дитинства не чути людської мови, а жи-

тимуть разом із козою. З цією метою він відібрав силою від двох своїх кріпачок новонароджених дітей — хлопчика й дівчинку, примістив їх в окремій хаті у себе в парку, а для догляду за ними приставив стареньку глухо-німу бабцю. Разом із дітьми жила також коза. Пан хотів знати, як навчатись діти порозуміватись із козою, якщо вона постійно житиме з ними.

Діти підростали, але не говорили. Їм було вже по три роки, коли померла приставлена до них глухо-німа доглядачка. Другої такої глухо-німої жінки не можна було знайти, і до дітей посадили стару бабцю, яка хоч і говорила, але якій під загрозою тяжкої кари було заборонено сказати до дітей бодай одно людське слово. До хати, де жили діти, не вільно було нікому близько підходити.

Діти підростали, бавилися, але не говорили. Аж одного разу якось бабця, що ходила коло них, не будучи в стані нахилитися, щоб дістати простягнуеною рукою дитячий черевик, гукнула до хлопчика: „Подай чобіт“. Діти миттю підхопили ці слова й, тупаючи ноженятами, почали без кінця повторювати їх. Експеримент не вдався. Бабу висікли канчуками, а дітей віддали їхнім матерям.

Льокомоція в часах мого дитинства відбувалась на Україні за допомогою коней. Їздили, правда, також волами, але вже рідше. Волів уживали головним чином для перевезення великих тягарів. Але де-не-де почали вже появлятися тоді ровери. Спочатку вони були з неоднакової великості колесами і з тяжкими, литими з гуми опонами. Але в скорому часі почали виробляти їх з однаковими колесами і з пневматичними шинами. Люди, дивлячись на ровери, не могли з дива вийти. Диви но, от штука! Всього два колеса, а не падає!

Таких механічних „штук“ було в тому часі дуже небагато: згадувані вже раніш льокомотиви й пароплав, телеграф, газове й електричне освітлення по великих містах, ровер та оце, здається, й усе.

Закортіло мені за всяку ціну дістати в своє посідання ровер. З цією думкою прокидався я зо сну, з нею лягав і спати. І дивне диво: одного разу якось батько, зовсім несподівано для мене, заявив, що коли я перейду до 6-ої класи, то дістану в презенті ровер.

Наполіг я на науку. Річні іспити здав добре і привіз додому свідоцтво про закінчення п'яти клас.

Батько слова дотримав. Вирядив мене з Ванею, який був уже студентом університету, до Києва, і ми там купили ровер.

Почав я об'їздити тоді своїм ровером усі околиці. Їздив до Карильського, до Батурина, до Сосниці, до Борзни. Мошчених доріг на Чернігівщині тоді не було (та немає й досі). Їздилися по вузьких, топтаних пішоходами стежечках обіч польових доріг, роз'їджених колесами селянських возів. Якщо було погідно — гаразд, ровер котився по втоптаній стежці. Але — *horribile dictu* — в дощ? Тоді чоловік або сидів у чужій хаті, або стояв десь під розлогим деревом, очікуючи кінця зливи. Проте найбільшою невигодою і небезпеккою їзди по селах було те, що коні страшенно полохалися роверів. Вони, побачивши блискучу машину, борсалися з боку на бік, ломили дишля, перевертали вози. А це бувало особливо страшно, коли вози були навантажені сіном або снопами. Треба бувало завжди, побачивши, що хтось їде назустріч кіньми, зупиняти машину й ховатися з нею десь у купцях або в житах. Бо хлібороби, в разі поламання воза, ломили колами не тільки ровер, а часто й голови роверистам.

Пишу тепер про ці речі для того, щоб пригадати, як мало ми в часах мого юнацтва відійшли від первісних умов людського існування. Авт іще не існувало на світі, не кажу вже про літаки, про радіо, про телевізю, про багато-багато інших речей, у можливість існування яких не хотів тоді ніхто вірити. Не було навіть грамофона й кіна. Лише де-не-де почали були запроваджувати телефон.

Їздив ото я ровером туди й сюди і все думав, як би намовити батька ще й на те, щоб дав згоду перенестися мені із зненавидженої глухівської гімназії до новгородсіверської. І — о, диво! — батько згоду дав. А сталося це тому, що в Нових Млинах, де ми тоді жили, було кілька гімназистів із Новгородка Сіверського, які, буваючи в нас, дуже розхвалювали в розмовах із батьком свою гімназію. До глухівської гімназії пішло прохання від батька переслати всі мої шкільні документи до новгородсіверської гімназії, а до цієї останньої про те, щоб мене туди прийняли до 6-ої класи. Під кінець літа прийшло з канцелярії новгородсіверської гімназії пові-

домлення, що я вже вписаний у число її учнів. Отже сталося: з ненависним Глуховом я розпрощався.

Літо скінчилося і з новими своїми колегами виїхав я до Новгорода Сіверського, або, як називав його народ, до Новгородка.

Нове місто, нові враження, нові умови життя на так званій „общей квартирі”, тобто при бурсі для кількох учнів, нові люди — все це привітливо зустріло мене. А головне — не було над душою „воспітателів”, поліційного нагляду, тюремного режиму.

В „общей квартирі”, де я жив на повному утриманні, було нас четверо квартирантів-учнів: один із 8-ої класи, один із 7-ої і двоє „шостикласників”: я та ще один колега із Нових Млинів. Час від часу нас відвідував гімназійний нагляд, якого гімназисти прозвали чомусь Михалапом. Він кілька хвилин пересиджував з нами за гутіркою, а потім, залишаючи в журналі нотатку, що все знайшов у повному порядку, відходив. Мені ці Михалапові візити не дуже подобалися: знову, значить, шпигунство, контролю, поліційний нагляд, але все ж це не було те, що в Глухові, де і вдень, і вночі над твоєю душою сиділа якась зараза й постійно роз'їдала її.

Деся у жовтні дістав я листа від Віктора, в якому він сповіщав мене, що директор глухівської гімназії М. Лазаренко розпитував його про причини, які спонукали мене переїхати до Новгорода Сіверського, і просив Віктора вплинути на мене, щоб я повернувся назад до глухівської гімназії. Хм, повернутись? Аякже!

З Вірою Литвиноюю я весь час листувався, аж поки вона не написала мені, що я зробив велике глупство, втікши з Глухова. Це мене образило, і я повернув їй лист назад. Всякі після того зв'язки між нами урвалися.

Деся восени на широчезній ярмарковій площі в Новгороді Сіверському, при якій я мешкав, відбувся ярмарок. Тривав він майже тиждень. Щоразу, йдучи до гімназії або повертаючись з неї додому, я проштовхувався крізь густий натовп людей, які вешталися сюди й туди, щось купуючи, до чогось прицінюючись, чогось шукаючи. Направо й наліво довжелезними рядами стояли ятки з різним потрібним і непотрібним крамом: матеріалами на одяг, взуттям, забавками

для дітей, господарським знаряддям, скляним посудом, горшками, іконами і т. д. В одній ятці, де продавалися книжки, я побачив на видному місці Шевченків „Кобзар”. Він був складений „кулішівкою”, але мав голі місця на сторінках, де був сконфіскований московською цензурою текст.

— Слухайте но, — тихо запитав я в крамаря, — а повного „Кобзаря” не маєте?

Крамар пильно подивився на мене.

— Не маю. Але, якщо конче потребуєте, дістану.

І він нахилився до вуха стрункого парубчини, що стояв коло нього.

Парубок вислухав його, дістав щось з-під ляди, сунув собі за пазуху й, випроставшись, повернувся до мене:

— Гаразд. Ходім!

І коли я опинився з ним десь у кутку, де нас ніхто не бачив, звернувся до мене:

— Закордонне видання. Коштує два рублі. Хочете?

Я дістав гроші з кишені й заплатив. Парубок швидко витягнув з-під куртки, яка була на ньому, щось загорнене в папір і простягнув мені.

— Маєте. Але на всякий випадок сховайте. До побачення!

Нервово-швидко попростував я додому.

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

Цю волю я уявляв собі, як звільнення від впливів панивної дворянської кляси, від залишків кріпацького режиму, що скрізь іще відчувався по селах, від утисків царського самодержавства. Про московський расизм і про московську тюрму народів я тоді ще не думав.

Отже в Шевченкових словах:

І мене в сім'ї великій,

В сім'ї вольній, новій,

Не забудьте пом'янути

Не злим, тихим словом —

цю нову „вольну сім'ю” я уявляв собі, як соціальне братерство в географічних межах тодішньої московської імперії, а

не як свободну родину рівноправних народів без насильно накиненої на них зверхності якогось „старшого брата”.

В новгородсіверській гімназії, як, врешті, в кожній російській гімназії царських часів, жидів зобов'язував *pumerus clausus*. Їх приймали в кількості 10 відсотків загального числа учнів. У 6-й класі було їх лише два. З одним із них, Гінсбургом, я відразу заприятелював і часто зв'язувався йому в своїх думках.

Одного разу Гінсбург запропонував мені:

— Хочеш, підемо сьогодні на конспіративні сходи
Бунду?

Я охоче згодився.

— То в п'ятій заходь до мене. Але ані півсловом нікому про це, чув? Сходи не легальні!

Ото вперше тоді попав я на партійну „сходку” революційної партії. Відбувалась вона в якомусь старому занедбаному домику в глибині великого подвір'я на Козацькій вулиці. З цього домика, в разі небезпеки, учасники сходки легко могли порозбігатися на всі боки сусідніми густими садами. На тій сходці почув я вперше в житті гостру публічну критику адміністративної влади та їдкі епітети під адресою державного ладу в Росії. Учасниками сходки була майже виключно жидівська молодь, але мовою, якою говорили там, була, як звичайно, „общепонятная” московська мова.

З великої кількості народів, що були під зверхністю царської Росії, найбільш упослідженими були жиди. Доступ до шкіл, як я вже згадав, був для них дуже обмежений, на державні посади їх не допускали, при війську вони мали найнижчі ранги, але найбільшою кривдою для них була обмежена територія осілости. Жиди могли мешкати лише на Україні, на Білорусі, в Литві, в так званому Привіслянському Краї (землі, заселені поляками) та в Басарабії. Поза цими краями була царською владою утворена для них заборонна границя, яка називалася „чертою оседлости”. Поза цією „чертою” жидам поселятися рішуче заборонялося. Отож, коли ми чуємо на еміграції від деяких жидів, що вони походять із Росії, то це є абсолютним блефом і блудом: на чисто московських територіях із московським населенням, а також на Сибіру, жидам мешкати заборонялося. Допускалися із жидів туди у винятковому порядку лише одиниці: зубні ліка-

рі, яких у Росії було дуже мало, фармацевти та лікарі загальної медицини.

Річ зрозуміла, що до жидів, як до найбільш покривдженої національності, я відносився із щирими симпатіями й час від часу відвідував сходки Бунду. Належати до цієї партії я не міг, бо в члени її приймали тільки жидів. Питання, які обговорювалися на сходках, торкалися виключно інтересів жидівського населення Росії, але тому, що Бунд підточував основи всіма зненавидженого уряду, симпатії учасників сходок не жидівського походження були по стороні Бунду. Взагалі українська інтелігенція, хоч була несвідома своєї власної національної приналежності, стояла по боці гноблених російським імперіялізмом народів, у тому числі й жидівського.

До Бунду належала знайома мені гімназистка 7-ої класи Роза (прізвища вже не пригадую). Одного разу Роза, зустрівши мене на вулиці, запросила разом із нею відвідати кількох міських урядовців для збірки грошових пожертв на політичних в'язнів. Місія була дуже небезпечна, але чи думав тоді 16½-річний хлопчина про безпеку? Від двох панів, яких ми тоді відвідали, дістали ми дуже мізерні датки, але один акцизний урядовець, батько, між іншим, мого товариша по класі, пожертвував досить значну суму. Зібрані тоді гроші Роза взяла з собою для передачі до каси Бунду.

Учительський персонал у класі, в якій я вчився, складався, як і в Глухові, переважно з українців. Учителем словесности був також українець. Якось, прийшовши до класу, він сказав нам приготувитися до писання „класного сочиненія” і дав тему: „Творчість Ломоносова і Державіна”.

Обох цих московських поетів я не любив, не тільки тому, що їхня творчість була дуже вбогою, а головне тому, що вони, підлещуючись, писали хвалебні оди московським царям. Державін навіть мав титул придворного поета.

Моя, дуже підігріта тоді на бундівських сходках ненависть до російського царату знайшла нагоду вилитися на сторінках зошиту шкільного „сочиненія”. Не роздумуючи довго, я накинувся на обох поетів, особливо на Державіна, за „раболопство” і за пониження своєї людської гідності. Те, що я написав, було не шкільним „сочиненієм”, а повним

сарказму й іді політичним памфлетом. Не перечитуючи написаного, я згорнув зошит і віддав його вчителю.

Минуло кілька днів. Учитель приніс зошити до класу й почав роздавати їх учням. Я чекав нетерпляче на оцінку свого „сочінснїя”, проте вчитель чомусь мого прізвища не викикував. Минула година і учитель після дзвінка вийшов на коридор. Я швидко наздогнав його й упімнувся за своїм „сочінснїєм”.

— Ага, ага, читав, — зупинився вчитель. — За спосіб викладання думок мусів би поставити найвищу оцінку, але щодо самих думок, то автор їх, в разі, коли б ті думки дійшли до відома влади, дістав би дуже сувору кару. Отож зробимо так: ваш зошит десь пропав і вашого „сочінснїя” я не бачив. Чули?

Я хитнув головою.

— Але ні півсловом нікому про це. У ваших же власних інтересах.

І він потиснув мені руку.

Цей стиск руки багато чого сказав мені. Учитель, значить, погоджується з моїми думками щодо творчості згаданих московських поетів, але...

Нікому про це своє „сочінснїє” з пошани до особи вчителя і з уваги на дане слово я не розповідав.

Час біг. Десь навесні, в суботу перед великоднім постом, наша гімназія впорядила в залах Народного Дому для своїх учнів і для гімназисток бал. Усі товариші, що жили в „общей квартирі” зо мною, пішли на цей бал, але я, тому, що не любив танечних забав, пішов у гості до одного колеги-однокласника, що жив недалеко на приватному мешканні з своєю мамою. Цей колега під впливом своєї мами, старої революціонерки, виявляв великі симпатії до революційного руху, що скрізь тоді нуртував в інтелігентських колах. Посидівши трохи в цього колеги й поговоривши „по душі” з ним, я вернувся додому, але моя господиня несподівано повідомила мене, що хвилину тому був із „візитом” Михалап і, не заставши мене в хаті, занотував цю мою неприсутність у журналі.

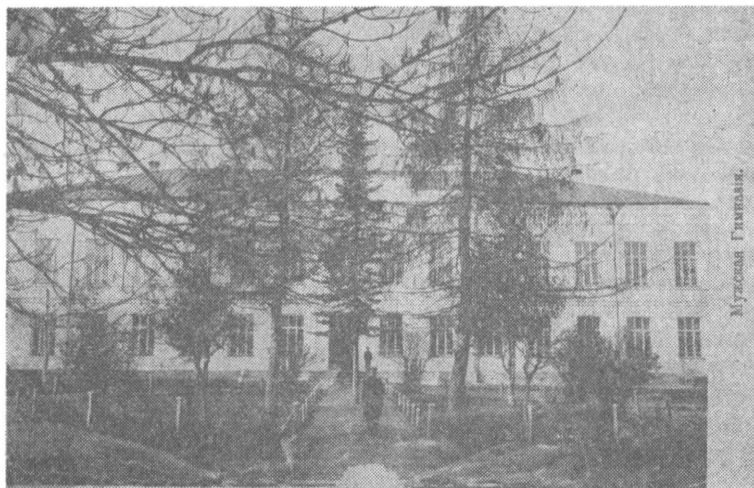
Це аж підкинуло мене. То він, подлюга, значить, спеціально розшукував мене серед товаришів на балу, щоб сконстатувати мою там неприявність? От гад! А що властиво за

злочин вчинив я, що, замість дурного тупцювання ногами по підлозі в Народньому Домі, відвідав свого приятеля?

Господиня порадила мені негайно убрати на себе мундир і піти до Народного Дому.

— Покрутіться там трохи перед Михалаповими очима.

Я послухав її поради, пішов на бал і не тільки „покрутився” перед Михалапом, а навіть підійшов до нього й щось запитав.

Новгород — сіверська клясична гімназія.

Але всі ці заходи були марними. В понеділок по першій лекції мене викликали з класу до директора. Директором новгородсіверської гімназії був дуже несимпатичний, „черствий”, як казали гімназисти, москаль Васильєв.

— Чому ви не були в суботу на гімназійному балю? — запитав він, коли я ввійшов до його кабінету. — І де саме в той час були?

— Я був на балю в Народному Домі, і це може посвідчити Михаїл Іванович, з яким я там розмовляв.

— Ні, ви ліпше відповідайте на запит, де тоді були? — наполягав Васильєв.

— Був, кажу, в Народному Домі, — уперто стояв я на своєму.

— Ще раз питаю, де були?

— Ще раз кажу, що на балю в Народному Домі.

— Що? — круто повернувся до мене Васильєв. — Замалчать!

— Як я можу мовчати, коли ви питаєте мене?

— Марш із покою! — розлютився директор. — Я тебе научу дисципліни!

— „О, то й тут хочуть мене тої славної дисципліни вчити!” — подумав я і вперто стояв на місці.

— Марш, кажу! Тобі, очевидно, однаково, чи бути в гімназії, чи ні?

— О, так! — зухвало відповів я. — В такий, як ваша, однаковісінько.

— Малчать! — крикнув Васильєв. — Сопляк!

Я здригнувся і, не в силах стримати себе, бухнув просто в лице Васильєву:

— А ще директором називається! Швець!

Круто повернувся і вийшов із кабінету, гучно хрюпнувши за собою дверима.

— „Н-ну, значить, кінець усьому! — думав я, простуючи коридором до своєї кляси. — Кришка!”

Вийшовши до кляси, я забрав з-під лави свої книжки й зошити, вклонився вчителіві і, чуючи на собі допитливі погляди його й товаришів, вийшов.

— „Скінчено! — думав я, виходячи з будинку гімназії і простуючи до свого мешкання. — Алеж що далі я маю робити?”

Ті шори, що весь час стягали мене й тримали в сліпій покорі перед чимось, що я ненавидів усією своєю істотою, раптом обірвалися і я свобідно відітхнув, але рівночасно відчув ще раз тривожливий запит у своїх думках: — „Так, так, а все ж таки, що далі буде?”

Цей запит почув я і з уст товаришів, які, повернувшись після лекцій із гімназії і довідавшись про все від мене, голосно ажнули.

Справді, щось треба було робити, але що? Одно було ясно, що далі мені ходити до гімназії після цієї розмови з Васильєвим було годі. Це признали всі. І я перестав ходити.

Минали дні. До гімназії я не ходив, але, живучи на гімназійній квартирі, не поривав зв'язків із нею. А головне, живучи на цій квартирі, наражував себе рано чи пізно на спіткання з Михалапом, а це спіткання ні Михалапові, ні мені не віщувало нічого доброго. Я навіть почав був носити при собі невеликий фінський ніж. У Михалапа був дуже великий, випасений живіт, отже я постановив цей свій ніж, в залежності від обставин, заткнути йому в живіт. Чи я справді зробив би це, не скажу, але про свій замір розповів товаришам. Це дійшло, треба думати, до Михалапових вух, і він перестав приходити до нас на мешкання з „візитами”. Звичайно приходив раз на два тижні, а ось минав уже майже місяць, а він не з'являвся. Один тільки раз, зовсім несподівано, спіткав я його на вулиці. Перепустив попри себе, а потім услід йому вигукнув:

— Михалапе, гад проклятий! Донощик, шпигун, байстрюк!

Він справді був нешлюбним сином одної міщанки, про що знали всі в місті.

Михалап, не озираючись, наддав ходи й швиденько втік від мене.

В тому часі, не маючи що робити, я частенько навідувався до свого товариша-однокласника Віктора Мурашка, що жив самотньо на приватному мешканні недалеко від мене.

— От винаймав би ти так, як я, приватний pokій, — говорив він мені, — і мав би святий спокій. Таж коли Михалап надумався б показати свого носа до мене, я маю повне право вхопити його за комір і викинути за двері. Дивуюся, як це комусь забракло клепки в голові, щоб видумати щось таке, як ці „общі квартири”!

На запросини Віктора Мурашка я пару разів їздив із ним кінями до його рідного села Шептаків, що було у віддалі кількох верст від Новгорода Сіверського. Там у невеличкому маєтку його покійного батька порядкувала господарством Вікторова мати-вдова. У тих Шептаках Віктор Мурашко по-

казував мені писані на пергамені гетьманські універсали про дарування його прадідові, осавулові якоїсь козацької сотні, за якісь військові заслуги села Шептаків. У цих Шептаках, як розповідав Віктор, відбувся між іншим тихий церковний шлюб московської цариці Лисавети, коли вона приїздила на Україну, з батуринським козаком Олексом Розумом, що вже називався тоді графом Розумовським.

Час минав, до гімназії я не ходив і та невиясненість ситуації, яка створилася довкола мене, все зростала. Найгірше було те, що ні я, ні гімназія про це не сповіщали мого батька.

Не знати, чим усе це скінчилося б, якби нарешті не прийшов до мене Віктор Мурашко й не заявив:

— Слухай но, чоловіче добрий, поговоримо на людський розум. Мусиш зрозуміти, що з того дурного становища, в яке ти поставив себе, треба нарешті якось вийти. Чим скоріше, тим ліпше для тебе. Єдиним виходом з нього є те, коли б батько приїхав сюди й добровільно забрав тебе з гімназії. Всі ми чекали, що тебе за все те, що ти накоїв, із гімназії викинуть. На щастя, цього чомусь не сталося. Ми вже ходили довідуватися про хід справи до інспектора. Він нічого не знає ні про твій конфлікт із директором, ні про твій замір покинути гімназію. Отож, гнівайся чи ні, а я в порозумінні з інспектором і нашими найближчими приятелями постановив у твоїх інтересах написати про все до твого батька й просити його якнайскоріше для в'яснення справи приїхати до Новгорода Сіверського. І я це вчора зробив.

Перспектива приїзду батька мені зовсім не всміхалася. Як я почуватиму себе перед ним? Але, з другого боку, я дуже втішився, що справа, нарешті, вийде із сліпого кута. І, хоч я чув деяку тривогу в душі, став нетерпляче чекати на батьків приїзд.

За пару днів мій батько приїхав. Багато мене не розпитував. Проте, докладно про все переговорив із Віктором Мурашком, пішов до гімназії і склав на руки інспектора заяву, що забирає мене з школи. У свідоцтві, яке мені видала гімназія, ані словом не згадувалося про мій зухвалий вчинок, а в оцінці моєї поведінки стояв бал 5. Чогось ліпшого — так бодай признали всі — не можна було сподіватися. Я попро-

щався тоді з своїми приятелями й наступного дня, не заглядаючи до гімназії, покинув Новгород Сіверський.

(На цьому уривається автобіографія покійного Ф. Дудка, яку почав він писати в грудні 1957 року — Ред.).

